

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA RIBE AMT

2018

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR RIBE AMT

Esbjerg Havn og by – de første år

Af Vilhelm Brage Michelsen

Esbjerg fejrer i år sit 150 års jubilæum. Jubilæet markerer, at Rigsdagen den 21. april 1868 vedtog *Lov om Anlæg af en Havn ved Esbjerg*, og at kong Christian IX underskrev loven den 24. april. Esbjerg Havn var tænkt som en omladningsstation for levende stude, der skulle udskibes til først og fremmest England. At der skulle opstå en egentlig by på dette sted, havde ingen forestillet sig. Hvorfor og hvordan det skete, fortælles der om i denne artikel, der især beskæftiger sig med havnen og byen i de allerførste år.

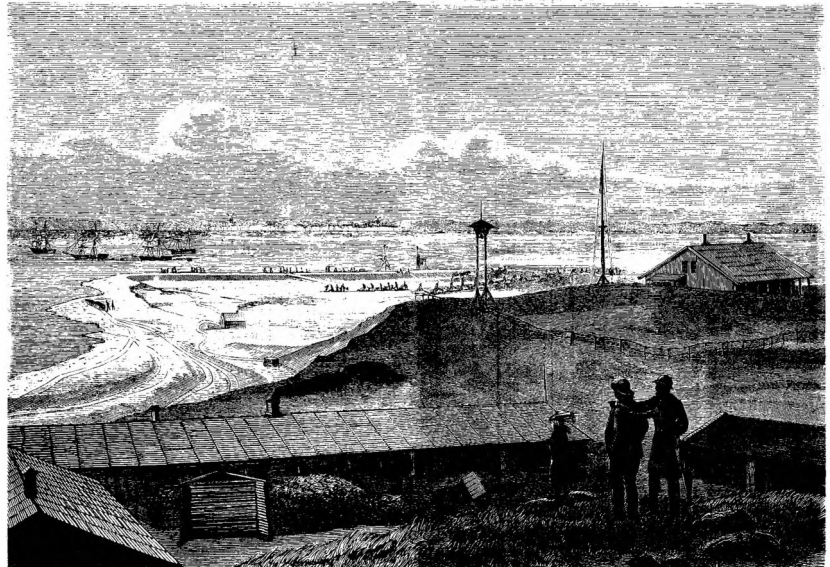
Anlægsarbejdet på havnen kom kun langsomt i gang. Her har Illustreret Tidendes grafiker forevigtet anlægsarbejdet i efteråret 1869.

Illustreret Tidende nr. 548.

Havnebyggeriet

Jeg tillader mig herved at meddele, at Arbejdet ved Esbjerg Havn i Torsdags den 15. har taget sin Begyndelse med Opfyldelsen af begge Dokdigerne. Antallet af Arbejdere var 50, men er allerede nu steget til 200.¹

Sådan skriver H. Reimers, den 20. april 1869 til sin overordnede i indenrigsministeriet. Reimers var statens tilsynsførende ved anlægsarbejdet på den nye havn, og der var gået et år, siden anlægsloven blev vedtaget. Projektet havde vist sig langt vanskeligere at

realisere end først antaget, og det stod hurtigt klart, at det færdiggørelsestidspunkt, udgangen af 1870, som anlægsloven opererede med, slet ikke kunne overholdes. Projektet var det første af sin art i Danmark, og ikke mindst bundforholdene voldte problemer.

Da arbejdet for alvor kom i gang hen over sommeren 1869, stod det snart klart, at den farverige schweiziske entreprenør, Louis Carlé, der havde vundet licitationen, slet ikke magtede den komplicerede opgave. Reimers klagede gentagne gange over Carlés styring af arbejdet og forsøgte at få ham taget af opgaven. Først i december 1872 opgav Carlé mere eller mindre af egen drift arbejdet, og der blev indgået aftaler med nye entreprenører.² Med skiftende entreprenører måtte man herefter helt frem til 1878, før havnen, med hele otte års forsinkelse, kunne afleveres til bygherren. Alleerede i 1873 anløb enkelte dampskibe dog havnen, og i hvert fald fra 1875 var der en jævn besejling, selv om havnen ikke var helt færdig.

Carlé havde oprindeligt vundet licitationen med et bud på 535.000 rigsdaler – 1.070.000 kr. Til al held for statskassen, havde indenrigsministeriet ved licitationen sikret sig, at Carlé skulle stille med en kautionist, hvilken rolle den unge direktør for Privatbanken, C.F. Tietgen, havde påtaget sig. Tietgen havde et par år forinden anlægslovens vedtagelse opkøbt en række mindre rederier og stiftet Det Forenede Dampskibs Selskab, DFDS. Desuden var han engageret i jernbanedrift og havde altså stærke interesser i at fremme anlægget af havnen i Esbjerg. Der blev i rigelig udstrækning brug for kautionen og mere til. Esbjergs første

historiker, Søren Alkær sig, har regnet sig frem til, at Tietgen i alt har måttet punge ud med 350.000 i datidens kroner eller en tredjedel af det beløb, som Carlé havde budt på opgaven. Tietgen tog sig senere godt betalt for sit "indsbud", for DFDS fik i realiteten monopol på eksporten af landbrugsvarer fra Esbjerg Havn.

Det skal nævnes, at samtidig med Rigsdagens vedtagelse af anlægsloven for havnen blev der også vedtaget en anlægslov for en jernbane fra Lunderskov til Esbjerg og videre herfra til Varde og Holstebro. Denne bane og den første primitive banegård kunne planmæssigt tages i brug i 1874 og 1875, så da havnen reelt blev taget i brug i 1875, var der skabt effektive trafikforbindelser til og fra Esbjerg.

Mere end blot stude

I 1875, tre år før havnen blev officielt overdraget til bygherren, optog DFDS fast rute-fart på England med hjuldamperen Riberhus, og i de følgende år opkøbte selskabet flere konkurrenters skibe for at manifestere sit monopol.³ Dette første år ankom knap 10.000 stykker hornkvæg med togene til Esbjerg, hvor de blev gennet ombord på skibene. I 1880 var tallet næsten fordoblet og i 1890 tredoblet til 30.000. Men meget større blev trafikken af levende kvæg over havnen heller ikke. Svigtende efterspørgsel og skiftende udenlandske importrestriktioner betød, at eksporten af levende kvæg reduceredes kraftigt i slutningen af århundredet.

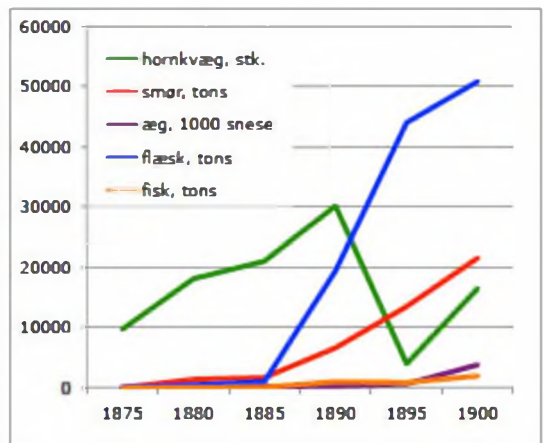
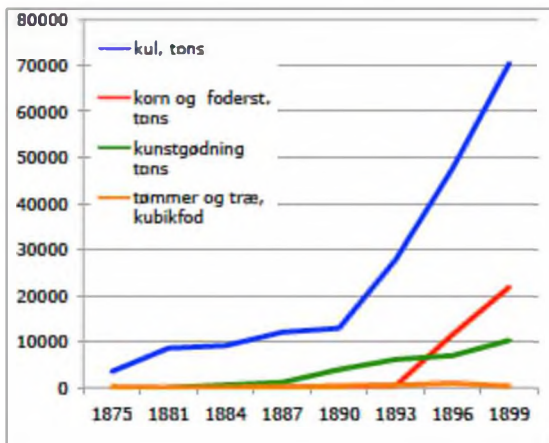
Landmændene indså, at de måtte lægge produktionen om og satse på forarbejdede produkter, kvalitetsprodukter for at sikre sig en plads på de store udenlandske marke-

der. Det var, hvad markederne efterspurgte, og for at kunne imødekomme denne efterspørgsel måtte bønderne slå sig sammen og etablere enheder, der kunne producere disse kvalitetsprodukter og især forsyne det britiske marked. Det skete som bekendt i form af nye andelsforetagener, andelsmejerier, andelssvineslagterier osv., som fra 1880erne skød op overalt. Det fik stor betydning for Esbjerg Havn, og DFDS' skibe fik nok at sejle med. Flæsk, smør og æg og efterhånden også fisk blev læsset om bord, og godsmængderne ud af havnen flerdobledes fra 20.000 tons i 1879 til 113.000 tons i 1899.⁴

Importhavn

At Esbjerg Havn også skulle blive en vigtig importhavn, lå slet ikke i kortene. Tværti-

mod havde havnen i de første år et dårligt ry blandt fremmede skibsførere, for vanddybderne og besejlingsforholdene var usikre og afmærkningerne mangelfulde. Men ikke mindst takket være driftige lokale initiativtagere, som troede på mulighederne, kom der også snart gang i importen over havnen. Den første og i begyndelsen den mest betydningsfulde af disse fremsynede mænd var den ganske unge Ditlev Lauritzen, der var søn af en trælasthandler i Ribe. Den unge Lauritzen havde set behovet for træ til det omfattende byggeri i den nye by og begyndte i 1883 at importere tømmer i sin fars navn. Snart efter registrerede han også de vestjyske andelsmejeriers og andelslagteriers behov for kul til produktionen og iværksatte en kulimport over Esbjerg Havn. Lauritzen skaffede selv ordrene i

Udviklingen i import (til venstre) og eksport (til højre) over Esbjerg Havn frem til 1900. Efter en langsom start udviklede havnen sig også til en vigtig importhavn, mens eksporten over havnen ændrede karakter. Allerede i 1889 var Esbjerg blevet Danmarks tredjestørste havn målt i godsmængder med en samlet godsomsætning på 99.000 tons, kun overgået af København og Aarhus.

Grafik: Forfatteren efter Alkærsig 1909, s. 132ff og Hahn-Petersen 1998, s. 65.

hus ved at rejse rundt på hesteryg til landsdelens andelsforetagener, og på disse rejser blev han efterhånden også opmærksom på landmændenes stigende behov for kunstgødning og foderstoffer, så snart iværksatte han også import af disse varer.⁵

Fremmede rederes uvilje mod at sejle på Esbjerg fik i 1888 Lauritzen til at anskaffe sig sit eget dampskib, *Uganda*, til kulimporten. Senere dannede han sit eget dampskibsselskab, *Vesterhavet*, og flere skibe kom til, for den driftige mand fik nok at sejle med på Esbjerg. De 10.000 tons gods, der i 1880erne årligt gik ind over kajen i Esbjerg, var i 1899 blevet til 93.000 tons eller næsten en tidobling,⁶ og Lauritzen tog sig i disse år af det meste. Senere skulle han som bekendt blive en af landets helt store skibsredere. Også andelsbevægelsen etablerede med årene importselskaber på Esbjerg Havn.

Fiskerihavn

Esbjerg fik med årene også betydning som fiskerihavn, hvilket heller ikke havde ligget i kortene. På det tidspunkt, hvor havnen blev anlagt, foregik fiskeriet på Vesterhavet fra kysten i små, åbne både. Men Esbjerg optog langsomt konkurrencen med Vestkystens fiskepladser, i takt med at fiskeriet overgik til større søgående dæksbåde, der mest hensigtsmæssigt havde basis i en egentlig havn.

Ved at lande fangsten i Esbjerg opnåede fiskerne også den fordel, at den videre transport af fangsterne kunne foregå hurtigt og effektivt med tog og skib. I starten var Esbjergs nærmeste konkurrent på fiskeriet Hjerting, hvor der i 1885 var 18 fiskefartøjer mod 13 i Esbjerg. Men lang-

somt indså fiskerne i Hjerting og videre op langs Vestkysten fordelene ved at flytte til Esbjerg.⁷

Det, der for alvor satte gang i fiskeriet fra Esbjerg, blev anvendelsen af snurrevoddet. Snurrevodsfiskeriet foregår ved, at et poseformet garn roes rundt i en stor bue, så vodarmene dækker et stort areal, hvorefter det trækkes ind til den forankrede kutter. Teknikken demonstreredes ud for Esbjerg i 1887 af kattegatfiskere, og i løbet af få år var alle Esbjergs kuttere indrettet til snurrevodsfiskeri efter rødspætter, en langt mere værdifuld fisk end den sædvanlige torsk. Det betød altså en væsentlig værdiforøgelse af fangsterne, og det gav nye eksportmuligheder. Hvor der i 1880erne eksporteredes omkring 75 tons fisk årligt fra Esbjerg Havn, så steg dette tal i 1890 til knap 1.000 tons og i 1900 til ca. 2.300 tons.⁸

Havneudvidelser

Trafikken på havnen voksede voldsomt. I 1879 anløb 152 skibe havnen med en samlet lastevne på 29.000 NRT⁹. I 1889 blev havnen anløbet af 411 skibe på 140.000 NRT og i 1899 748 skibe på 253.000 NRT. Altså en femdobling af antallet af anløb, og næsten en tidobling af skibenes lastevne på blot 20 år.¹⁰

Kort efter havnens ibrugtagen konstaterede man mangler ved havnen. Der var for lidt anløbsplads, for få bagarealer og for ringe vanddybde i dokhavnen. Senere igen blev der også brug for kajplads uden for slusen. Selv om det til tider gik trægt med Rigsdagens bevillinger, så kom pengene, og manglerne blev afhjulpet. I løbet af 1880erne etableredes en havnekaj uden for

slusen: *Søndre Forhavnskaj* ("Englandska-jen"), og snart efter *Østre Forhavnskaj*. Efter pres fra fiskerne blev der i midten af 1880erne også anlagt en egentlig fiskerihavn inden for *Søndre Forhavnskaj* med indsejling fra slusegabet.¹¹ Nu behøvede de 17 fiskebåde ikke længere fylde op på kajerne i dokhavnen. Men fiskeriet tog til i omfang, og i 1896 talte flåden 30 kuttere, som slet ikke kunne være i den lille fiskerihavn. I 1898 igangsattes da også arbejdet med anlæg af en ny fiskerihavn

vest for dokhavnen. Den nye fiskerihavn med forhavn og tilhørende jernbanespor blev indviet i 1901. Fiskerflåden var nu øget til 53 kuttere.¹²

Allerede i 1889 havde Esbjerg Havn udviklet sig til Danmarks tredjestørste målt på godsmængder. Godsomsætningen på 99.000 tons var kun overgået af Aarhus og København.¹³

Esbjerg Havn omkring 1900. Den oprindelige havn, Dokhavnen, er udbygget, og der er etableret kaj anlæg uden for slusen. Den første fiskerihavn er blevet til bådehavn, og en ny fiskerihavn er anlagt på vestsiden af dokhavnen. Gengivet efter Alkærsig 1909, s. 144.

Tilflyttere fra nær og fjern

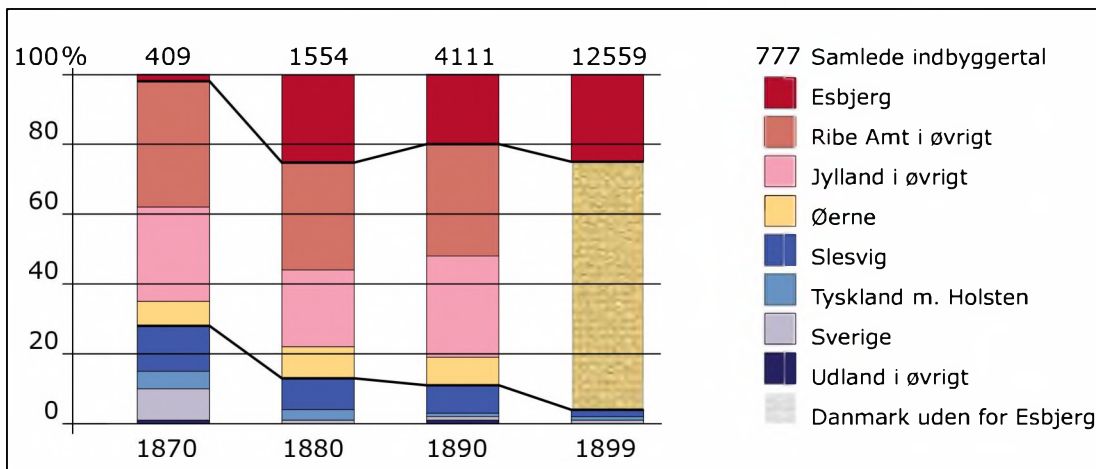
Havnebyggeriet og de efterhånden mange virksomheder med tilknytning til havnen betød nye arbejdspladser, og folk strømmede til Esbjerg. De 30 indbyggere i *Esbjerggården* i 1868 var i 1870 blevet til 409 i godt 30 huse. Fra 1870 og frem til midten af 1880'erne var der en jævn tilstrømning af nye esbjergensere, ca. 100 om året. Herefter gik det endnu hurtigere. Fra midten af firserne og frem til midten af halvfemserne voksede byen med omkring 500 nye indbyggere om året, så der i 1885 var lige ved 2.000 indbyggere i Esbjerg og midt i halvfemserne godt 9.000. Ved århundredskiftet rundede byen 13.000 indbyggere og var provinsens syvendestørste – på nippet til at overhale Vejle.¹⁴

De nye indbyggere kom fra hele landet, og også fra nabolandene. I 1870 var kun syv af

byens indbyggere født i Esbjerg. Knap en tredjedel var født i udlandet, 55 af dem i Slesvig, som jo et par år før netop var blevet udland. Også mange svenskere søgte de første år lykken i Esbjerg. Rundt regnet en tredjedel af de nye indbyggere var født i nærområdet, Ribe Amt, og den sidste tredjedel var født i det øvrige Danmark, de fleste i Jylland.

Udlændinge blev ved med at søge til byen de følgende år. I absolutte tal flere og flere helt frem til 1890, men relativt set faldt andelen af udenlandsk fødte.

I 1880 var rundt regnet en fjerdedel af indbyggerne født i byen. Det år og også i 1890 var der fortsat ca. en tredjedel af indbyggerne, som var født i Ribe Amt uden for Esbjerg og lige så mange fra det øvrige Danmark, mens det i 1899 ikke har været praktisk muligt at opgøre den nærmere fordeling på landsdele.¹⁵

De fleste af Esbjergs nye indbyggere kom i de første årtier fra det nære opland i Ribe Amt, men der var næsten lige så mange fra det øvrige Jylland. Også mange udlændinge, især slesvigere og i de første år også svenskere, søgte til byen. Grafik: Forfatteren.

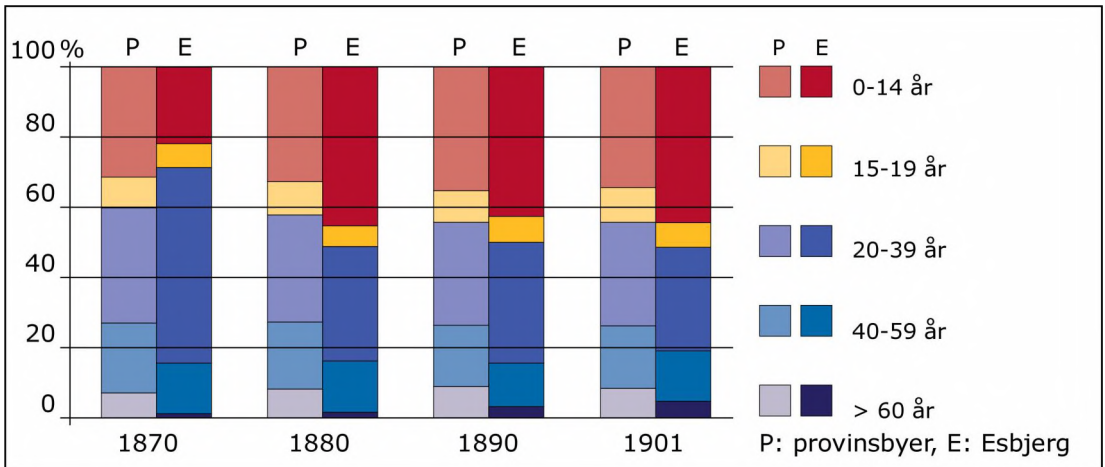
En ung by

Det var unge mennesker, der søgte til Esbjerg, da havnearbejdet gik i gang. I figuren er alderssammensætningen i Esbjerg (E) sammenlignet med alderssammensætningen i landets øvrige provinsbyer (P). Mere end halvdelen af indbyggerne i Esbjerg var i 1870 mellem 20 og 39 år mod 33% i landets øvrige provinsbyer. Der var næsten ingen ældre, og mange af de unge mennesker i byen havde endnu ikke fået sig etableret og fået børn. Kun godt 20% var børn under 15 år mod godt 30% i den gennemsnitlige provinsby.

Men børnene kom. Allerede i 1880 var næsten halvdelen af byens 1.554 indbyggere børn, og det holdt sig sådan resten af århundredet: omkring 45% af indbyggerne i byen de første årtier var under 15 år mod ca. 33% i de andre provinsbyer. Nogle af de unge

mennesker kom med kone og børn, mens andre hurtigt fandt sammen og fik børn.

Århundredet ud var der relativt set få midaldrende og ældre i Esbjerg. I de øvrige provinsbyer lå andelen af 60-årige og derover nogenlunde konstant på omkring 8%, mens den i Esbjerg kun langsomt steg fra 1% i 1870 til 4% i 1901.¹⁶

Esbjerg (søjlerne til højre) vedblev at være en ung by sammenlignet med landets øvrige provinsbyer (søjlerne til venstre). Der var forholdsvis mange i den arbejdsdygtige alder og rigtig mange børn. I de fleste år var næsten halvdelen af byens indbyggere børn under 15 år.

Grafik: Forfatteren.

Arbejdere og fiskere

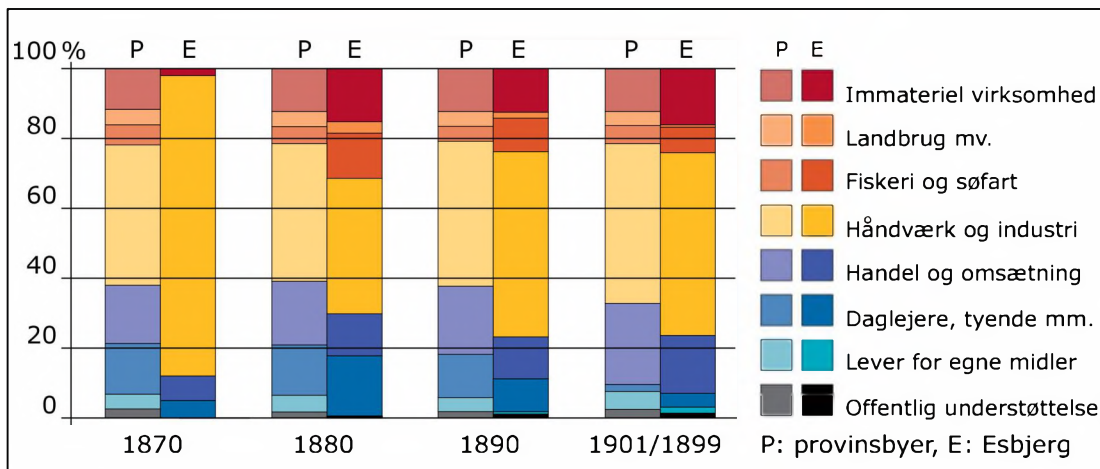
I 1870 var knap 90% af de beskæftigede i den unge by ansat inden for håndværk og industri. Langt de fleste ved havneanlægget som stenhuggere, smede, tømrere og arbejdsmænd, andre ved byggeriet i byen. Inden for alle andre erhverv var beskæftigelsen tilsvarende lav sammenlignet med de øvrige provinsbyer. Der var endnu ikke opstået et handelsliv af betydning, og man klarede sig også uden tjenestefolk.

Allerede i 1880 så det noget anderledes ud. Der var stille ved havnebyggeriet, inden de nye anlægsarbejder gik i gang, og mange af dem, der havde arbejdet ved havnen, fik vel arbejde ved byggeriet i byen. I 1880 figurerede de første fiskere og søfolk i statistiken sammen med ansatte ved "Immateriel Virksomhed", altså funktionærer mv. Det sidste afspejler, at jernbanen var taget i brug

i 1874, og at toldvæsen og havnemyndigheder kom til ved havnens ibrugtagning fra midten af 1870'erne.

I de sidste årtier før 1900 steg andelen af beskæftigede ved håndværk og industri igen i takt med, at havneudvidelserne gik i gang, og byggeriet i byen tog til. Disse erhverv tegnede sig sammen med fiskeri og søfart for 60% af beskæftigelsen mod 45-50% i provinsbyerne.

Beskæftigelsen ved handel og omsætning var stadigvæk lille, for handelsliv var der ikke så meget af gennem alle disse år. Esbjergs opland var ikke stort, og de handlende havde det svært i konkurrencen med de gamle købstæder Ribe og Varde.¹⁷

Esbjerg var en by af arbejdere, håndværkere og fiskere, men også med en lille overvægt af funktionærer ("immateriel virksomhed"), altså af ansatte ved statsbanen, toldvæsenet og havneadministrationen.

Grafik: Forfatteren.

*Esbjergs første huse i det, der senere blev til Smedegade, fotograferet i 1870. Forrest til højre familien Møllers bolig og sammenbygget med den smedje, som Frants Møller lod bygge sidst på sommeren i 1868. I dag ligger Føtex på stedet.
EBAs mediearkiv 52738-084-533.*

Livet i byen

Nej, se bare hvor den gamle Esbjergko dog er højlig, i dens Tøjrsdrag vil jeg vælge mig en Byggeplads

... udbød smeden Frants Møller, da en ko rejste sig i tøjret, netop som han og en bekendt en forårsdag i 1868 traskede rundt i den øde lyng tæt på det sted, hvor Esbjerg Havn skulle bygges. Replikken er gengivet af Søren Alkær sig i hans bog om byen fra 1914.¹⁸

Møller havde i nogle år arbejdet på jernbaneanlæggene i Østjylland. Her havde han fået nys om diskussionerne på Rigsdagen om, at der skulle anlægges en helt ny havn ude ved Vestkysten. Der var snart ikke mere at lave for ham ved jernbaneanlæggene, og den driftige mand var på udkig efter nye muligheder for arbejde. Ad elendige landeveje var han aget fra Vejle og helt herud for

at bese det øde sted og finde et stykke jord, hvor han kunne bygge sig en smedje. Møller erhvervede sig straks en halv tønde land til en pris af 100 rigsdaler. Det var ikke mere, end hvad en arbejder tjente på to-tre måneder, da anlægget af havnen gik i gang året efter.¹⁹ Allerede den 4. april 1868 skrev han under på skødet – tre uger før anlægsloven trådte i kraft, og inden sommeren var ovre, havde han bygget sin smedje og snart efter en bolig til familien.²⁰

Frants Møller lokkede senere på sommeren sin ven, ølbrygger Olsen til Esbjerg. I september kom Olsen tilbage fra turen til familien i hjemmet ved Vejle:

Ja, nu har jeg købt et Stykke Jord i Esbjerg, men om vi vil flytte derud, ved jeg ikke endnu, for der er frygtelig øde. Der er Strandby Kro og nogle Gaarde og Huse. Det er det hele. Og så er der nogle hvide Pæle, der er slaaet ned i Sandet for at

betegne, hvor Havnen skal være, ellers er det bare Hede.

Sådan fortalte enkefru Olsen ved byens 25 års jubilæum til Esbjerg Avis. Hun fortalte også, at familien snart efter trods alt

besluttede sig for at prøve lykken i Esbjerg. De byggede tæt på Frants Møller i foråret 1869, og fru Olsen fortæller videre:

Havnearbejdet var da påbegyndt og fra nu af voxede Husene som op af Jorden hele Sommeren

Landinspektør Wilkens Gadeplan fra 1870. Den tog udgangspunkt i de to gader, der allerede tegnede sig. Gaden langs havneskallet, Havnegade og gaden, hvor smed Møller og andre havde bygget, Smedegade. Gadeplanen dannede grundlag for byggeriet i de følgende år og for senere byplaner. Strandby Kro anes øverst til venstre. Det røde areal i højre side af billedet var eksproprieret til banegård. Gengivet efter Alkærsig 1914, s. 16.

En af jordhytterne, som blev bygget ind i skråningerne af højen "Lille Esbjerg".

EBA's mediearkiv 74274-070.

igennem. Den brune Lyng og hele Hedepræget forsvandt lidt efter lidt, og Hugormene, som man i den første Tid kunde møde på Trappestenene om Morgen, fandt efterhaanden Stedet for civiliseret og fortrak.²¹

Olsen døde allerede i 1876, og fru Olsen levede i de følgende år af at sælge jord fra. Olsens hus, i dag byens ældste står der endnu – i Havnegade 63.

Møller og Olsen var de første, der byggede sig en bolig i Esbjerg; men da havnebyggeriet endelig kom i gang i foråret 1869, strømmede folk til. Mange boede den før-

ste tid på Strandby Kro, et par km fra havneanlægget, inden de fandt sig et værelse eller fik bygget et hus. Allerede året efter, i 1870, var der bygget 30 huse placeret lidt på må og få. Snart indså grundejerne da også, at det var nødvendigt at få styr på byggeriet. De samledes i efteråret 1870 på Strandby Kro, hvor Landinspektør Wilkens *Gadeplan* blev vedtaget.

Jordhytterne

I 1869 kom den 6-årige Anne Marie til Esbjerg. Familien havde siddet stablet op

mellem alle deres møbler på den to dage lange rejse. Esbjerg var øde, der var kun et par huse i Smedegade og et andet par i Havnegade, fortalte den ældre fru Anne Marie Wiese til Hans Erlandsen mange år efter.²²

Anne Maries far var stenhugger, og han og en anden holstensk stenhugger havde hørt om *dette hersens Amerika, der skulle til at begynde på Jyllands Vestkyst*, og de blev nogle af havneanlæggets første arbejdere. De to familier var de første dage indlogeret på Strandby Kro, men snart gik de i gang med at opføre en simpel bolig ved den lille høj *Lille Esbjerg*. En *Jordhytte*, var der nærmest tale om, med et tag, der bagtil gik direkte over i bakken. Mange andre småt bemidlede arbejdere lejede snart efter jord og byggede omkring Lille Esbjerg.

Om forholdene i hytterne fortæller en anden tidligere beboer, fru Holm, der sammen med sin mand var "huleboer" i 17 år:

*I førstningen var der kun et Rum, ingen Skorsten og intet Gulv, og man gik og æltede i Sandet, og det raslede ned fra Tøruevæggene. Siden blev der lagt Stenbro med små Sten og Tøruevæggene blev beklædt med Lærred og gamle Aviser eller andet Papir og så var der nogenlunde hyggeligt.*²³

Anne Marie måtte hver dag gå de små to km til den nærmeste skole i Boldesager. I vinteren 1871-72 var hun et af 55 skolesøgende børn i byen; men kun 38 af i alt 55 børn gik den lange vej. Resten benyttede små private "skoler" i Esbjerg. Fx i dagligstuen hos skomagerens madam Beck og på kolde dage i mandens lune værksted. Først i 1877 byggedes byens første skole til de nu 137 børn. Fire klasseværelser var der og tre lærere.²⁴

På Wilkens Gadeplan på side 16 er jordhytterne ikke vist. Man havde vel også reg-

net med, at de kun blev stående kort tid, men faktisk var de fleste hytter beboet til langt op i 1880erne.

Byens første læge

I 1876, hvor der boede godt 1000 mennesker i byen, kom den første læge til, den unge dr. Bruun. I sit lille skrift fra 1893 om Esbjerg, *Fra Pionertiden*, har han skrevet om livet i byen de første år:

Føret herude var næsten ufremkommeligt, derfor hørte lange Støvler uden på Benklæderne til Nationaldragten. Vi vadede alle rundt i saadanne i mere end det halve af Aaret. Belysning på Gaderne fandtes ikke og oplyste Butiksvinduer kendtes ikke, derfor gik man og rodede med små Haandlygter.

Bruun skriver også om de elendige boligforhold i byens første år, hvor han selv som mange andre i starten måtte leje et par usle værelser i et byens små huse, indtil han byggede sig en flot villa i Havnegade.²⁵

Et andet "kronvidne" fra disse år, den københavnske journalist, A. Falkman, opholdt sig i 1879 et par dage i byen, og beskrev den bagefter som *virkelig usigelig prosaisk at se på, fortvivlet kedsommelig, et Topmål af Barhed og Nøgenhed ... det meste gør Indtryk af at være ufærdigt, intet af hygge og velvære. Stedet vil ingensinde kunne blive den store og ved Skibenes Alfarvej nære Nordsøhavn, som Jylland så højligt trænger til.*²⁶

Byen har sikkert været *kedsommelig og nøgen* i 1879. Med de ca. 150 skibe, der anløb havnen det år,²⁷ kan Falkman sagtens have ramt et par dage, hvor der slet ikke var trafik på havnen. Men, som vi allerede har set, voksede trafikken på havnen voldsomt efter 1879, og Falkmans spådomme om udviklin-

I 1875 opgav Kroejer Morten Spangsborg at drive Strandby Kro. Den var utidssvarende og lå for afsides. Den fremsynede gæstgiver byggede i stedet Hotel Spangsborg på hjørnet af Havnegade og Stormgade – praktisk i forhold til by og havn. Her blev jævnligt holdt borgermøde, hvor de problemer, som sognerådet i Jerne ikke ville tage sig af, blev drøftet.

EBA's mediearkiv 76162-084.

gen blev snart gjort til skamme. Hvad *Barheden* og *Nøgenheden* angik, skulle der dog gå nogle årtier.

Jerne sogneråd

Esbjerg var de første 25 år en del af Jerne sognekommune, og sognerådet havde ikke den store forståelse for den nye bys behov. Skatteudskrivningen skete på hartkorn og formue, og kun få af Esbjergs nye beboere havde bare en af delene. Der var begrænsede midler til fattighjælp, skolevæsen og veje – ja, længe var

det Jerne Sogneråds opfattelse, at Esbjerg var noget midlertidigt – noget der nok "gik over".

Tvunget af omstændighederne måtte sognerådet dog som nævnt i 1877 bekoste en skole til byen; men vejene anså sognerådet fortsat for at være et privat anliggende. De var ubefæstede og ofte opkørte eller pløredede og med åbne grøfter, og det var noget af dette, Falkman oplevede på sin gennemrejse i 1879. Dette år var Kongensgade godt nok blevet amtsvej, og amtsrådet stod for vedligeholdelsen, men vedligeholdelse var

Om Kongensgade fortæller Madsen, at den stadig i 1895 var en grusbelagt landevej, hvor den stride vestenvind hvirvlede støvskyer op, og hvor man om efteråret måtte lægge planker for at komme fra den ene side af gaden til den anden. Situationen var ikke anderledes i byens andre gader, fortæller han. Her Kongensgade ca. 1895. EBAs mediearkiv 57401-002.

der ikke meget af, og byens “hovedgade” henlå stadig med åbne grøfter, som blev til rendesten i 1885. Kongensgade blev først asfalteret og kloakeret i 1897. Byens øvrige gader overgik kun langsomt til at være offentlige og henlå i mange år som ubefæstede veje med åbne grøfter.²⁸

Kaos i Kongensgade

En aprildag i 1895 kom en ung snedker-svend, A. P. Madsen, til Esbjerg. Han var arbejdsløs, men havde fra en kammerat fået

et tip om mulighederne på stedet. Madsen stod af toget på banegården i Jernbanegade, nu Exnersgade:

Den gamle Træbanegård ved Exnersgade var skrækkelig, men ved hvert Tog stod der altid flere Mestre for at tilbyde Arbejde til enhver Snedker-, Tømrer-, eller Murersvend. Byen var nærmest en Landsby med meget spredt Bebyggelse. Husene lå og råbte til hinanden med store Pladser imellem.

Madsen blev også tilbudt et arbejde, stiftede familie og fik senere sin egen forretning. At byen på det tidspunkt, i slutningen

af halvfemserne, ikke var helt så kedelig, som Falkman oplevede det i 1879, fremgår dog også af Madsens fortælling:

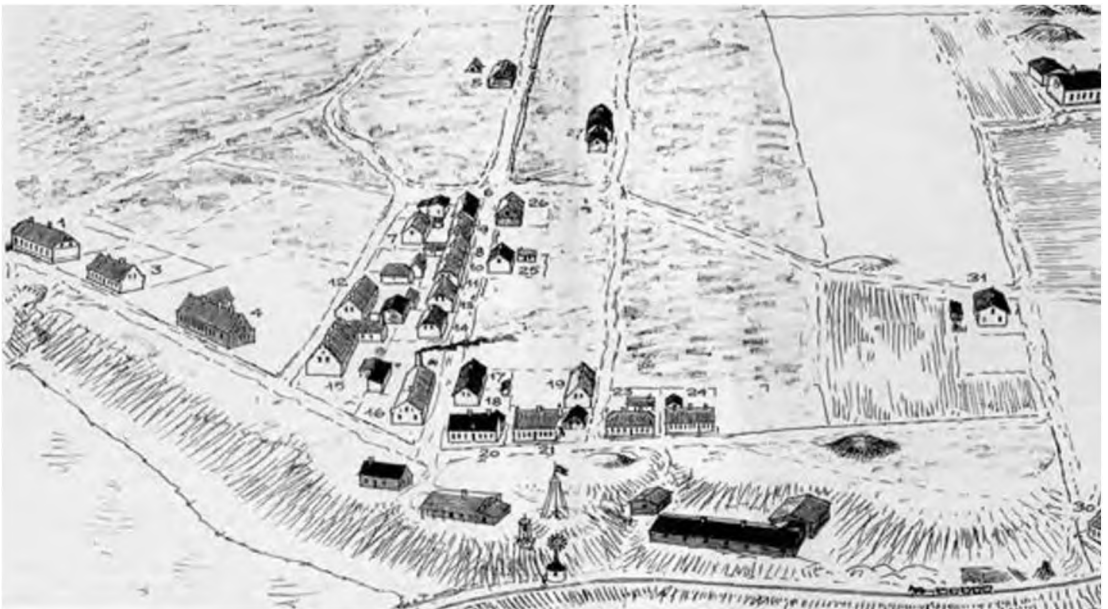
... overalt høres fremmede Tungemål, og der er Liv og Lyst i Beværtningerne Døgnet rundt men samtidig blev der arbejdet og Værdier blev skabt, sindig og rolig skred Udviklingen frem.²⁹

Madsens fortælling er karakteristisk for alle beretninger fra Esbjerg i halvfemserne: En by under opbygning, rodet og usammenhængende med dårlige veje; men også en by kendt viden om som et sted med muligheder for arbejde og for en ny tilvæ-

relse. Og uanset de usle ydre rammer tyder alle beretninger også på, at indbyggerne ligesom Madsen var loyale og holdt ud.

Afslutning

Blot tre årtier tog det for Esbjerg at vokse fra to gårde med 30 beboere til en by med 13.000 indbyggere, Danmarks syvendestørste. En udviklingshast, som næppe er set andre steder i landet. Udviklingen skyldtes havnen, for den ændrede på disse tre årtier fuldstændig karakter, fra en anløbsplads til udskibning af stude, til en eksporthavn for

Esbjerg i 1870 ifølge Peter Dragsbo. Bebyggelsen set mod nord med Frants Møllers hus som nr. 16. I samme række er ti andre huse kommet til. Brygger Olsens hus er nr. 4, i dag Havnegade 63. Nederst i billedet den hestetrukne jernbane. Damplokomotiverne kom først i 1874 og dermed banegården, som kom til at ligge på den bare mark uden for billedets højre kant. Den lange bygning med det mørke tag er "Tutten", havnearbejdernes tilholdssted. Jordhytterne på Lille Esbjerg oven for Tutten har Dragsbo ikke vist.

Gengivet efter Dragsbo 1991, s. 202f.

færdige landbrugsprodukter, en import-havn for råstoffer til landbruget og byerne samt en betydelig fiskerihavn. Og en lang, lang række virksomheder fulgte i kølvandet på de mange nye aktiviteter på havnen.

Havnen og skibstrafikken var ovenikøbet tilsmilet af heldet. Dybdeforholdene i Grådyb og over Grådyb Barre, som havde bekymret eksperterne, da havnen blev anlagt, ændrede sig i disse år ved naturens hjælp. Dybet blev smallere på grund af tiltagende sandflugt fra Skallingen og Fanø, og det udstrømmende tidevand gravede den nu smallere rende og barren dybere. I 1895 var dybden over barren mere end 5 m ved højvande mod 3 m, da havnen blev anlagt, og ved århundredskiftet fik man tilmed teknikken til, ved sandpumpning, at holde en dybde over Grådyb Barre på 7 m.³⁰

I 1894 frigjorde Esbjerg sig endelig fra Jerne og blev en selvstændig kommune. Kun fem år senere, den 1. januar 1999 fik byen købstadsrettigheder, og mulighederne for skatteudskrivning blev bedre. I 1903 blev indkomstskatten indført i Danmark, og for Esbjerg betød det, at der for alvor kunne tages fat på de forbedringer i infrastruktur og byudstyr, som snart gjorde Esbjerg til en "rigtig" by. En by, der blev ved med at vokse, og som efter endnu tre årtier blev Danmarks femtestørste by.

Lad os til sidst vende tilbage til doktor Bruun, der sammenfattede tilværelsen i byen i de første årtier således i sit lille skrift:

Kampen for Tilværelsen var haard for dem der ville søge at slaa Rod paa Pladsen. Der var kun et fælles Baand, der bandt os sammen, det var Interessen for Esbjerg og dens Fremtid. Vi fattede efterhaanden Kjerlighed til Stedet – en Art fader-

lig Kjerlighed; vi vare ikke voxede op i Byen, men Byen ved os.³¹

Noter

- 1 Alkærsig 1909, s. 48.
- 2 ibid. s. 56ff.
- 3 ibid. s. 91ff.
- 4 Rambusch 1968, s. 200.
- 5 Alkærsig 1914, s. 112.
- 6 Rambusch 1968, s. 200ff.
- 7 Bredmose Simonsen 2001, s. 25.
- 8 Alkærsig 1909, s. 132.
- 9 NRT, nettoregisterton, et mål for skibets lastevne. 1 NRT er ca. 2,8 m³.
- 10 Rambusch 1968, s. 199.
- 11 ibid. s. 61.
- 12 ibid. s. 206.
- 13 Hahn-Petersen 1998, s. 65.
- 14 Aagesen 1943, s. 325.
- 15 Folketællingerne 1870, 1880 og 1890 samt EBAs borgerdatabase 1899. Egne beregninger.
- 16 Provsbyerne (købstæderne i provinsen): 1870, 1880 og 1901: Stat. Tabelværk V. Rk., A. Bd. 5, 1905, 1890: Stat. Tabelværk 4Rk. A. Bd. 8b, 1893. Esbjerg: 1870, 1880 og 1890: Folketællingerne. 1901 Esbjerg Kommune, By- og Erhvervsøk. Oversigter 1944, hft. 3.
- 17 Provsbyerne: Statistisk Tabelværk V. Rk., Lt. A nr. 5, 1905. Esbjerg: Egne beregning fra folketællingerne 1870, 1880 og 1890 og EBAs borgerdatabase 1899.
- 18 Alkærsig 1914, s. 1f.
- 19 Alkærsig 1909, s. 56.
- 20 Alkærsig 1914, s. 1f.
- 21 Esbjerg Avis 27. juni 1893, s. 1.
- 22 Historier II 1928, s. 7ff.
- 23 Alkærsig 1914, s. 11.
- 24 Alkærsig 1914, s. 49ff.
- 25 Bruun 1893, s. 41f.
- 26 Falkman 1879, s. 6.
- 27 Alkærsig 1909, s. 135.
- 28 Alkærsig 1914, s. 73ff.
- 29 EBAs erindringsdatabase, interview med P. Therkelsen, 1952.
- 30 Bredmose Simonsen 2001, s. 47f.
- 31 Bruun 1893, s. 47.

Litteratur

- Aagesen, Aa.: *Esbjergs erhvervsgeografiske betydning*, i *Esbjerg 1868-1943*, s. 322-343, Esbjerg 1943.
- Alkærsg, S.: *Esbjerg Havn og By, I Havnen*, Esbjerg 1909.
- inkl. statistik fra Esbjerg Toldkammer og Lorch Madsens arkiv.
- Alkærsg, S.: *Esbjerg Havn og By, II Byen*, Esbjerg 1914.
- Bredmose Simonsen, J.: *Fiskerne og Byen: fiskeriet fra Esbjerg indtil 1940*, Esbjerg 1997.
- Bruhn, V.: *Esbjergs Historie 2, 1850-1910, En by bliver til*, Esbjerg 1994.
- Bruun, O.: *Fra pionertiden i Esbjerg*, Esbjerg 1893.
- Dragsbo, P.: *Esbjerg 2 år gammel – et forsøg på en rekonstruktion*, i *Fra Ribe Amt 1991*, bd. 25, nr. 2, s. 200-215.
- Esbjerg Avis 27. juni 1893, *Fru Olsens fortæller*.
- Esbjerg Byhistoriske Arkiv (EBA): *Borgerdatabase*.
- Esbjerg Byhistoriske Arkiv (EBA): *By- og Erhvervsøkonomiske oversigter*.
- Esbjerg Byhistoriske Arkiv (EBA): *Erindringsdatabase*.
- Esbjerg Byhistoriske Arkiv (EBA): *Mediearkiv*.
- Falkman, A.: *Fra Danmarks Far West*, København 1879.
- Hahn-Petersen, M.: *Den nye havn mod vest*, i *Sjæk'len 1998*, s. 40-75.
- Illustreret Tidende nr. 548, 27. marts 1870.

- Jørgensen, A. (red.): *Mennesker og begivenheder i Esbjergs historie*, 1948.
- Lokalhistorisk Udvalg, *Historie og Historier I og II*, Esbjerg 1927 og 1928.
- Lorch Madsens Arkiv: *Statistik vedr. fiskeriet*, i *Alkærsgs Esbjerg Havn og By, I Havnen*, Esbjerg 1909.
- Rambusch, S.: *Esbjerg Havn 1868-1968, Danmarks port mod vest*, Esbjerg 1968.
- Statistisk Bureau: *Folketællinger 1870, 1880, 1890 (specialkørsler, Esbjerg)* og 1901.
- Statistisk Bureau: *Statistisk Tabelværk V. Rk., A. Bd. 5*, København 1905.
- Statistisk Bureau: *Statistisk Tabelværk 4Rk., A. Bd. 8b*, København 1893.

Vilhelm Brage Michelsen, f. 1944, akademiingeniør og kulturhistoriker, cand. mag. Tidligere ansat ved bl.a. Århus Amt og Miljøministeriet, beskæftiget med natur- og miljøbeskyttelse samt ledelsesopgaver. Forfatter til adskillige artikler og rapporter om natur- og miljøbeskyttelse.

Fortællinger fra Allerup-Tjæreborg

af Niels Andersen

Der findes mange fortællinger, der aldrig er blevet skrevet ned, og her følger fire af den type, der blev fortalt mellem folk i Allerup-Tjæreborg-området før i tiden. De tre stammer fra min mor, Agnes Andersen, som var meget glad for at fortælle, hvad hun huskede fra gamle dage eller selv havde fået fortalt, og den sidste historie har jeg hørt fra min svoger, Johannes Josefsen.

Min mor, Agnes Andersen, var meget glad for at fortælle historier om gamle dage, ca. 1960. Privateje.

Engvanding langs Sneum Å

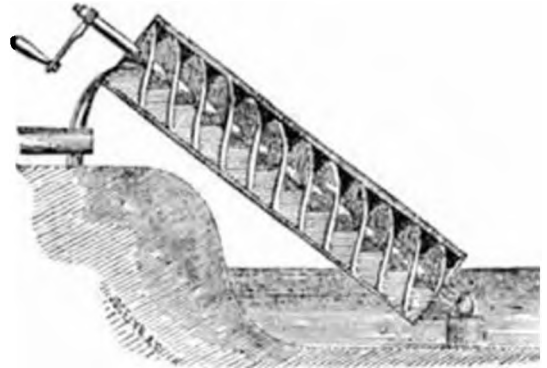
Efter krigen i 1864 mistede vi Sønderjylland til tyskerne, og en halv snes år senere citerede Dalgas de berømte ord, som H.P. Holst havde forfattet: "Hvad udad tabtes, skal indad vindes" – og så gik man i gang med at opdyrke heden. Samtidig gik man i gang med engvandingen langs åer og bække, ikke mindst i Sydvestjylland.

Der blev bygget mange vindmøller langs Sneum Å. Det var firevingede møller med sejl magen til dem, der i dag kan ses længere sydpå i Ballum Enge. Med en snegl pumpe de vand op i kanaler, der ledte vandet ind over engene, så man kunne avle mere græs og hø, og derved kunne bønderne udvide besætningen, der så igen gav mere gødning til agermarkerne, så kornproduktionen kunne forøges. En produktionsudvidelse blev sat i gang, og dermed begyndte også mekaniseringen.

Omkring 1880 blev det besluttet at bygge en dampsnegl ved Sneum Å. Én dampsnegl kunne pumpe meget mere vand end alle vindmøllerne tilsammen, og den var, som navnet antyder, drevet af en dampmaskine. Engvandingsprojektet med dampsneglen på Allerup-Tjæreborgsiden var udarbejdet af Hedeselskabet, hvor Enrico Dalgas var direktør. Den praktiske udførelse blev derimod overladt til engmester Thomsen. Han

havde fået sin uddannelse i Skåne og kom til Tjæreborg i 1887.

Det var et større ingeniørarbejde, engmester Thomsen kom til at stå for. Tæt ved Sneum Å blev opført en bygning med en høj skorsten til dampmaskinen, som skulle drive sneglen. Denne var over en meter i diameter og kunne hvert minut løfte 14 m³ vand op i hovedkanalen, der var anlagt over engene, og hvorigennem vandet strømmede de fire km helt til Roborg. Ved et sindrigt system blev vandet ledt gennem hovedkanalen og fordelt i sidekanaler med skodder, der kunne lukkes op og i – først til de højeste enge og derefter ned til de lavere. Engene blev derved damsæt, det vil sige dækket med 20-30 cm vand, der så skulle stå der i 2-3 dage. Derefter blev vandet ledt væk igen

Dampsneglen var en arkimedes-skrue, der blev drevet af en dampmaskine.

Commons.wikimedia.dk

gennem afvandingskanalerne og tilbage til åen. I et døgn kunne 20.000 m³ vand fordeles over 350 tdl.

Sammen med vandet blev en masse ål også pumpet op i engene til stor morskab for drengene.

Engmester Thomsen

Engmester Thomsen, der var født i 1858 på Als, blev gift med datteren fra Anneksgården i Tjæreborg, og de overtog hendes fødehjem. Han arbejdede desuden som entreprenør. Dræning, engvanding og plantning var hans store lyst. I deres have med de store træer holdtes i mange år grundlovsfester. Som entreprenør rejste engmester Thomsen ofte med toget. Han var en fornem herre, man lagde mærke til, altid med hvide handsker og sølvbeslået stok. Hans store forbillede var Enrico Dalgas, hvorfor hans søn blev opkaldt efter ham og fik navnet Enrico.

Nu skal man huske på, at det var helt

Dampsneglen ved Sneum Å, som jeg husker den. Skitse af Niels Andersen, 2017.

andre tider dengang. I avisen stod der ikke noget om dårlig sædkvalitet eller manglende lyst. En sund og rask familie fik normalt et barn hvert år, så problemet dengang var at hitte på navne til de mange børn. Højskoleforstander Frederik Christensen, Vrå Højskole, fortalte engang i radioen om, hvordan hans oldeforældre tyede til kulturpersoner, da alle forfædre og derefter alle dem, man sagde De til i sognet, såsom mejeribestyreren, læreren og brugsuddele- ren, var blevet opkaldt, hvorfor Frederiks bedstefar havde fået navnet: Nikolaj Frederik Severin Thomsen. (De to familier Thomsen har intet med hinanden at gøre).

Vurderingsmand

Engmester Thomsen nåede at fejre 50 års jubilæum som vurderingsmand i brandkassen. Engang skulle han ud at vurdere hos Kristiane og Jens Krage i Opsneum sammen med to af de lokale bønder, Jens Slot og Niels H. Andersen, min farfar. Om de to bønder nu havde et godt øje til engmester Thomsen på grund af de hvide handsker og den sølvbeslåede stok, ved jeg ikke, men dengang forretningen var overstået, kom Kristiane, der var meget gæstfri, og bød på frokost.

Desværre var hun meget lidt proper. De kogte og pillede æg vidnede om snavsede fingre, og æggene var ikke engang "glosede" – et fif nogen benyttede: Det pillede æg kom hurtigt ind og ud af munden og blev skinnende hvidt. Det var en lidt pinlig situation, men da sagde Jens Sloth: *Oh Kristiane, det æ endda en skam, te Niels og mæ hår så grow travlt. Ku' do æt lig' lav en kaffepuns te wos. Den ka vi snår slug. Men engmester Thomsen – han hår grow gue ti te æ frokost.* Og sådan blev det.

Så vidt vides tog engmester Thomsen ingen skade af frokosten. Efter et langt og virksomt liv døde han 90 år gammel.

Æ Stuer Slesviger

En anden vigtig person var markmanden. Han var ansat af bønderne i fællesskab, holdt øje med kreaturerne i engene og sørgede for fordelingen af vandet, og så passede han på, at ingen snød ved at lukke vand ind på sin egen eng uden tilladelse. Det job var overladt til Æ Stuer Slesviger.

Æ Stuer Slesviger var kommet vandrende til Allerup med kone og fem børn. Han var en kæmpe at se på, og alt, hvad de ejede, bar han i en bylt på ryggen. Han var pralende og stortalende, men gjorde et godt stykke arbejde, når bønderne sendte bud efter ham. Familien kom fra Sønderjylland – derfor navnet Æ Stuer Slesviger, og onde tunger ville vide, at han havde slået en tysker ihjel og derfor var flygtet til Allerup. Det passede selvfølgelig ikke, men stor og stærk var han, og han havde hænder så store som roegrebe.

Engang var Æ Stuer Slesviger kommet til marked i Bramming, hvor Kæmpe Karla optrådte. Da det lød over højtaleren: *100 kr. til den, der kan nedlægge Kæmpe Karla!* meldte Æ Stuer Slesviger sig. *En gårdmand fra Allerup havde meldt sig ...* lød det nu i højtaleren, mens han gik op på podiet. Det viste sig, at damen var indsmurt i olie og meget vanskelig at tumle med, men bagefter sagde Æ Stuer Slesviger: *Ja, det knev pinneme, men så fik æ fat i hinner patter, o så måt' hun Fanden miste mæ gi sæ.* Desværre blev han diskvalificeret, for de 100 kr. ville ellers ha' lunet.

Han havde et hidsigt temperament, der særlig kom i udbrud, når han havde fået for

mange kaffepunche. Desuden var han sikkert det, man nu kalder maniodepressiv, og i de depressive perioder ville han hænge sig selv. Imidlertid sørgede han altid for at anbringe rebet under armene. Det fortæller, at der engang var en, der fortalte ham, at han skulle lægge løkken om halsen. *Jamen så ka' a æt fo æ vejr*, var svaret.

En vinteraften hændte det, at der kom bud til Klavs Gørding, der var nabo til Æ Stuer Slesviger – *Far har hængt sig!* Klavs skyndte sig derover, og da han kom ind i laden, hvor det var meget mørkt, stødte han imod noget. – *Uha! Han er allerede helt kold.* udbrød Klavs. Det viste sig heldigvis, at det var en gris, der var blevet slagtet og hængt op på en stige til afkøling, mens Æ Stuer Slesviger lå i høet og sov rusen ud.

Stuer Jens

Enghø var dengang en eftertragtet vare,

der kunne sælges på havnen i Esbjerg, og en anden stor mand, Stuer Jens, skal nævnes her i den forbindelse. Stuer Jens var en stor mand. Han vejede 300 pund og var sin vægt værd i hø, og det rent bogstaveligt talt.

Når en af de bønder, han kendte, skulle til Esbjerg med et læs hø, ville Stuer Jens da så gerne med. Det kom han, og han lå så mageligt oppe på hølæsset. Når de kom til Esbjerg og hen på brovægten, lå Stuer Jens dybt nede i høet og sov. Sjovt nok vågnede han altid lige efter vejningen og gled ubemærket ned fra hølæsset, hvorefter han vandrede hjemad mod Tjæreborg. Når høet var læsset af til den nye ejer, kørte bonden hjemad med den tomme vogn, og tilfældigvis traf han da altid Stuer Jens på hjemvejen. *Nej – går du der Jens, sæt dig op i æ vugn, så kjør vi li' til Tjæreborg Kro og får vos en par kaffepunch'.*

Engvandingsystemets hovedkanal følger nord-siden af Allerup Enge, mens Darum-Tjæreborg Diget følger kystlinien syd for Allerup Enge. Udsnit af Geodætisk Instituts Maalebordsblad 3504 Darum, 1935.

Digebørster

Da Darum-Tjæreborgdiget blev bygget i 1927, var min svoger, Johannes Josefsen, en lille dreng i Allerup, og sammen med sin far, Josef, fulgte han ivrigt med i digebyggeriet. Gravmaskinen, der blev brugt ved anlægsarbejdet, var drevet af en dampmaskine med et stort fyr, hvor man skovlede kul ind gennem en stor luge i kedlen. Det fulgte Johannes selvfølgelig med i.

De folk, der arbejdede ved digebyggeriet, kaldtes for digebørster, ligesom de, der byggede jernbaner, kaldtes for banebørster. Den samme type arbejdere kendes også fra brobyggerier og lignende. Det var dygtige folk, der kunne få arbejdet til side i en fart, mens det med penge og spiritus kunne gå lidt op og ned. Sådan var det også med dige-

børsterne, hvoraf mange midlertidigt boede hos bønderne i Allerup.

Som Allerup-dreng kendte Johannes mange af disse digebørster. De var tit glade for børn, og han undrede sig over, at enkelte af dem forsvandt. Det kunne have mange årsager, men da Johannes hørte, at "Tusindben" – sådan var der en, der blev kaldt, at Tusindben var blevet fyret – "fyret" – fik han helt ondt i maven ved tanken om, at Tusindben var blevet puttet ind i det store fyr på dampmaskinen ...

Niels Andersen, P. Bertramsvej 7, 6731 Tjæreborg. Født 1931. Fhv. gårdejer og sognerådsformand. Har tidligere skrevet til Fra Ribe Amt og Sneum-Tjæreborg Kirke- og Sogneblad.

Saltraffinaderiet i Ribe

af Søren Mulvad

Saltraffinaderiet på Skibbroen, som en kort årrække fungerede i Ribe, er – ligesom så mange andre småindustrier – en næsten glemt fodnote i Ribes historie. Der er ikke stort at fortælle om virksomheden, og den har ikke sat sig synlige spor i stadens annaler, men den smule, som kan udledes, er her draget frem.

Det er kendt, at salt som handelsvare har spillet en betydelig rolle i vore købstæder. I Ribe er Saltgade et vidnesbyrd om den handel med frisersalt, der spillede en rolle fra tidlig middelalder. Siden forbigås varen i omtale i de historiske fremstillinger, men den har utvivlsomt haft en væsentlig betydning i betragtning af, at salt havde en nødvendig plads i daglig husholdning. Før frysekonserveringens tidsalder var nedsaltning sammen med røgning og tørring næsten eneste kendte konserveringsmetode for kødvarer, fisk og enkelte grønsager. Samtidig brugtes betydelige mængder salt ved garvning af huder og skind. Der har til forskellige tider været et varierende antal feldberedere og garvere i Ribe, hvorfor behovet for adgang til salt var stort.

Det frisiske salt forhandlede i staden indtil et stykke ind i det 17. århundrede. Det anslås, at importen lå på mellem 10.000 og 20.000 tønder årligt. I 1620 betales bropenge af 270 læster salt, svarende til 4.880

tdr. I 1624 af 401 læster (=7.212 tdr.) og i 1642 af 233 (=4.94 tdr.) og endelig i 1647 af 210½ læster (=3.789 tdr.).¹

Læst er et ældre tonnagemål, som var variabelt fra det ene land til det andet. I Danmark regnede man 18 tønder salt til en kommercelæst.²

Man kan af de få offentliggjorte skibsliester se, at der 1781 blev indført en saltlast på 68 tdr. (=3 7/9 læster) til Rahrs købmænds-handel, men muligvis har andre købmænd tillige indført andre kvanta.³ I skibslisten 1850 finder man en enkelt saltlast uden mængdeangivelse.⁴ Herudfra kan man naturligvis ikke udlede nogen størrelsesgrad af saltindførsel, især da der ikke kan ses bort fra en evt. import med fragtvogn ad landevejen. Saltzstrasse, som fører fra de saltproducerende kilder ved Lüneburg, er et talende vidnesbyrd derom. Selv om en stor del af det lüneburgske salt var beregnet til sildefiskeriet i Øresund, kan noget godt være ført ad landevejen mod Ribe.

Imidlertid vil vi vende blikket imod den kortvarige saltproduktion, der fandt sted i Ribe.

Vi kender ikke noget til de drøftelser og overvejelser, der gik forud for købet af et stykke havejord, beliggende på adressen Skibbroen 35, som tilhørte enkepastorinde Ingeborg Kirstine Holst, som boede på en

Ribe set fra vest. Litografi af Bærentsen 1856. Saltsyderiet med skorsten ses midt i bybilledet.

helt anden adresse. Hun havde arvet haven efter sin far, stiftsrevisor Hansen. Stiftskasserer Andersen gjorde det nødvendige juridiske arbejde ved handlen. Køber var salt-raffinadør Jens Carl Sandø Bredstrup, og købsdokumentet er dateret 12. november 1849. J.C.S. Bredstrup var født i Arnum 1821, han var gift med Ane, født Marth fra Flensborg. På købsdatoen var han indlogeret på Lintrup Kro.⁵

Købsprisen var 150 rdl., som skulle udbetales med 50 rdl. straks, og den resterende sum skulle forblive indestående i grunden og det allerede opførte raffinaderi. – Det var almindeligt, at skøder først blev tinglæst,

når grunden var bebygget. – Med købekontrakten endnu våd af stiftskassererens blæk ilede Bredstrup derpå om i Sparekassen i Sortebrødregade og rejste et lån på 600 rdl. mod sikkerhed i raffinaderiet. To af stadens solide borgere, grovmedemester Hauschildt og bødtermester Johansen garanterede for Bredstrup.

Ved raffinaderiet skulle anlægges en vandrende ud mod åen til at lede vand ind gennem, så man slap for at grave en ny brønd, hvorfor Bredstrup ansøgte stadens vise magistrat om tilladelse til denne. Tilladelsen blev indført i skøde- og panteprotokollen 12. november 1850:

I Anledning af Deres Andragende i Skrivelse af 6. ds. om Tilladelse til fra det Sted på Hjørnet af Skibbroen og Korsbrødregade, – efter Matrikelbogen 1848 gl. nr. 347b, nyt nr. 370a – hvor De agter at opføre en Bygning til Saltraffinaderi igennem Gaden ud til Åen at anlægge en Vandrende, undlader man ikke at tilmelde Dem, at man intet herimod har at erindre på Vilkår, at der udstedes og der på vedkommende Ejendominglyses en Deklaration, hvorefter bemeldte Rende beskrives, og såfremt det Offentlige måtte forlange sådant, skal borttages uden Godtgørelse, samt at De forinden Arbejdet påbegyndes henvender Dem til Havnekommissionen for at erfare om der fra samme Sted haves noget i så Henseende at bemærke, ligesom De i det hele taget må underkaste Dem at lade Arbejdet udføre på sådan Måde som denne Kommission måtte bestemme og i øvrigt således, at Gaden på det Sted, hvor den ved Rendens Nedlæggelse opkastes, ligesom Stendosseringen straks sættes i vedbørlig Stand.

Det var et imødekommende svar, som må have glædet Bredstrup. Havnekommissionen gav også kun tilladelse på betingelse af, at pågældende rende ikke kunne skade sejladsen på åen, og at jeg og efterkommende Ejere af den af mig opførte Saltraffinaderi-Bygning og den Grund, hvorpå samme er opført ... skal være forpligtede at så snart det Offentlige måtte forlange det, måtte borttage den af mig anlagte Rende ud fra bemeldte Bygning i Skibbroen, hvorved Vandet fra Åen ledes ind til Saltraffinaderiet og at istandsætte samme Gade, som Stenbolværket ud til Åen, ligesom jeg og såfremt der skulle gå Brøst på bemeldte Rende er pligtig at istandsætte samme straks, således at hverken Gaden eller Stenbolværket derunder lider Skade.

Efter anlægget af renden må man regne

med, at raffineringen kunne tage sin begyndelse.

Brandtaksation 1849 viser, at anlægget havde en pæn værdi. Det beskrives således: *Præsteenke, mad. Holst og Saltraffinadør Jens C.S. Bredstrup på en forhen øde Plads ... opført en bygning, en Etage høj, Grundmur til alle Siderne, teglhængt, indrettet til Saltraffinaderi med en Skorsten og en Jernsaltpande, i alt 13½ Bjælker i Fag. Ansat til 800 Rdl.*

Med indeståendet fra sælgers side og lånet i Sparekassen var der en økonomisk margen på 100 rdl., med mindre Bredstrup tillige havde lånt et tredje sted for at financiere sin bygning. Der er dog intet spor af noget sådant i pantebøgerne.

Raffineringen har formodentlig fundet sted, som den gjorde på det omtrent dobbelt så store saltraffinaderi på Fanø. Saltstenen må være opløst i vand, og derpå må urenheder, sand og evt. mineralklumper være fjernet mekanisk, og det saltholdige vand bliver ledt op i karrene. *Under karret ulmede ilden og sørgede for, at vandet ikke kogte, men kun sydede. Når vandet fordampedes, [dannedes] der saltkrystaller på vandets overflade. Med en træpse blev overfladen brudt og saltkrystallerne ødelagt. De sank ned i bunden af karret og blev derefter skubbet ned i den ene ende med en saltrive. Herefter blev saltet skoulet op i store kurve, hvor det dryppede af. Til sidst blev det sat til tørre i spidskurve eller på et tørrebord i solen.*⁶

Til dækning af brændselsbehovet, og for at være uafhængig af kultilførslen, købte J.B.S. Bredstrup en lod til klyneskær (tørveskær) i Obbekær Mose, så han havde energi til at fordampe vandet og inddampe saltet.

Industritællingen 1850 fortæller om raffinaderiet i Ribe, at der beskæftigedes to

Beklendtgjørelser.

**Paa Saltraffinaderiet her i Bøen udsalg
Salt i Eskeper og mindre Quantiteter fra Kl. 9
til 12 Formiddag og fra 2 til 3 Eftermiddag.**

Ribe den 20. Decbr. 1849.

G. N. & J. C. S. Bredstrup.

Annonce i Ribe Stifts Tidende 21. december 1849. Det er ubekendt, hvem, der gemmer sig bag initialerne H. A.

daglejere, som producerede 1.000 tdr. salt til en værdi af 2.700 rdl. Det vil sige, at et pund havde en værdi af 2,7 rdl. En relativt høj pris. – Udgifterne til råvarer var 2.027 rdl. for 23.000 pund stensalt, og til omkostninger blev angivet, at man brugte 250 læs tørv til værdi 600 rdl. Heraf kan udledes, at lidt over halvdelen af den indkøbte stensalts vægt forsvandt under raffineringen.

Man må regne med, at et læs tørv var en entydig størrelse. Fortjenesten skulle altså årligt udgøre 673 rdl., hvoraf skulle udredes løn til daglejerne både på selve raffinaderiet og ved mosearbejdet.

Det er ubekendt, hvorfra råmaterialet stammede. Alt i alt synes forretningen dog at tegne godt. J.C.S. Bredstrup gik ganske vist fallit, men ikke med raffinaderiet. Af falliterklæringen i den lokale Ribe Stifts Tidende ses, at Bredstrup blev erklæret fallit af retten i Lemvig, og at han der tillige tituleredes som købmand i denne by, hvorfor det ikke nødvendigvis var saltet, der fik ham på glat is.

I 1852 var der folk i byen, som troede på projektet. Købmand Ballin indgik kontrakt med Bredstrup juli 1852. Ikke med J.B.S. Bredstrup, derimod med hans broder Christian Bredstrup, som må have drevet salt- syderiet for ham:

Da Handelshuset S.S. Ballin & Co. her i Ribe

dels har formået og dels har lovet fremtidig en formå underskrevne Christian Bredstrup med de til Driften af et Saltraffinaderi her på Stedet fornødne Midler, dels ved at forskrive de til Fabrikationen fornødne Saltsten, dels på anden Måde, hvilken fremtidige Understøttelse Huset dog kun har lovet at give mig så længe og for så vidt det dertil finder Anledning, og jeg – uagtet jeg er forpligtet efterhånden at dække, hvad jeg Tid efter anden bliver Huset skyldigt, da dog indtil videre vil komme til at stå i Debet til samme, så meddeler jeg herved merbemeldte Handelshus S.S. Ballin & Co til Sikkerhed for, hvad jeg til enhver Tid efter Opgørelse af Mellemregning er samme skyldig indtil et Beløb på 1.000 Rdr.

Der må have bestået en vis forbindelse imellem Bredstrups og Ballins familier, for Ester, datter af den ene Bredstrup, blev gift med en slægtning af købmand Ballin, den jødiske Charles Ballin, senere inkassator og barber i Ribe.⁷

Købmand Ballin fik pant dels i selve raffinaderiet og dels i samtlige brødrenes øvrige ejendele.

Således må det være fortsat, indtil J.C.S. Bredstrup i 1855 flyttede til Årøsund og solgte grunden med påstående bygninger til broderen Christian for 1.200 rdl. Raffinaderiet blev altså ikke solgt som fallitbo, men i ren handel mellem brødrene.

Et Skifte i Kielmand og Saltraffinaderiet her i Bøen, N. Bredstrups Hæfter er retsat til Erlingus, og af Repartition i Bøen vil blive fremført her paa Countret Foredagen den 18. April næstl., Eftermiddag Kl. 3, tilhørende det ved Indskættelsen med Nr. af 21. Apr. 1823 og Nr. af 16. Jan. 1824 § 17.

*Apr. og Herred-countret i Sønder den 22. Mars 1854.
W e i g e l,
cont.*

Meddelelse i Ribe Stifts Tidende 23. marts 1854.

Ribe 1858, bykort.

Saltsyderiet er afmærket på kortet.

Samme år angives i industritællingen, at saltraffinaderiet i Ribe havde *Ansæt 1 Mand, som producerer 510 Tdr. Kogsalt til en Værdi af 1.630 Rdr.; Jeg driver Værket uden fremmed Hjælp og beskæftiger mig kun personligt dermed. C. Bredstrup.*

Det blev endvidere angivet, at intet af produktionen eksporteredes. Prisen på 1 pund var steget fra 2,7 rdl. fem år tidligere til 3,2 rdl. Dels er stigningen markant, og dels er prisen påfaldende høj, når man sammenligner med en dagløn, som lå mellem 12 og 18 skilling.

Ingen af brødrene synes at have haft bopæl i Ribe på købstidspunktet, men i folketællingen 1860 er Christian Bredstrup, født i Højrup Sogn (hvor også Arnum ligger) nævnt med hustru Hedevig, født Hansen fra Lintrup og to børn.

Familien Christian Bredstrup købte i 1859 et beboelseshus på seks fag i Præstegade, så det tegnede til, at fabrikationen var kommet godt i gang, og økonomien må have set fortrøstningsfuld ud. De beboede huset indtil 1863, hvor det blev solgt til en daglejer for næsten seks gange købsprisen, så der må være foretaget nogle forbedringer og moderniseringer undervejs.

Raffineringen fortsatte, og det oplystes, at produktionen 1858 havde været 302 tdr. salt, en nedgang siden 1855.

Christian Bredstrup holdt virksomheden i gang til hen i 1865, hvor han måtte give op. Han havde ikke kunnet betale sin sidste termin, og ejendommen kom på tvangsauktion. Måske havde stadens købmænd påført det lokale saltværk konkurrence, idet købmand Kolvig i Ribe eksempelvis havde nær forbindelse til Fanø og saltraffinaderiet her.

Forud blev raffinaderiets værdi ansat således:

Vurderet 13½ Bjælkefag, Grundmur med Gårdsplads med en indlagt Jernpande, brandsikret for 1800 Rdr. Med en Skorsten. Ansæt til Værdi 1.000 Rdr.

Ved auktionen var ejeren fraflyttet byen. Eddikebrygger Bredstrup, som ikke nærmere er identificeret, oplystes at være forretningsfører på raffinaderiet. Gælden var alt inklusive vokset til 625 rdl.

Panthaveren forlangte auktionen udsat til 1866, hvor ejendommen solgtes til vognmand Poul Lang Nielsen for 530 rdl. + omkostninger 19 rdl. 5 mk. 1 sk. Skødet blev beseglet 2/8 1866. Godt køb for vognmanden, som indrettede stald i den ene ende af huset og beboelse i den anden, som det stadig kan ses i husets indre. På loftet var en beskeden lejlighed til udleje. Den er senere nedlagt.

Ejendommen:

- 1850 Enkepastorinde Holsts havejord yderst på Skibbroen solgt til saltraffinadør Bredstrup.
- 1855 Jens Carl Sandø Bredstrup solgte til sin bror Christian Bredstrup, som blev støttet af Ballin.
- 1866 Auktionsskøde til avlsbruger Poul Lang Nielsen, som indrettede hestestald.
- 1879 Solgt af forriges enke, Mathilde Lang Nielsen til tømmer Vilhelm Tarp.
- 1897 Solgt af Vilhelm Tarps bo til møllekusk Thomas Andresen.
- 1918 Solgt af Thomas Andresens enke til

2018 mælkekusk Chr. J. Bech, hvis efterkommere ejede bygningen til 2018. Solgt af arvingerne efter Ebbe W. Bertelsen, der var dattersøn af Chr. J. Bech, til Pernille Jørgensen.

Noter

- 1 Jacobsen, s. 239.
- 2 Wikipedia, opslag Kommercelæst.
- 3 Mulvad 2003, s. 49.
- 4 Ribes skibsfart, tillæg 15/10 1869.
- 5 Folketællingen 1850.
- 6 www.mitfanoe.dk, artikel saltraffinaderi.
- 7 Mulvad 2014, s. 11. Her er navnet Bredstrup fejlskrevet som Badsted.

Litteratur

Jacobsen, N.H.: Skibsfarten i det danske Vadehav. 1937.
 Mulvad, Søren: Den rige Madam Rahr i Ribe. By, marsk og geest 15, 2003.

Mulvad, Søren: Jødiske ripensere. Fra Ribe Amt 2014, s. 7-22.
 Ribes skibsfart efter 1850. U.å.
 Trap: Danmark. 1859.

Online-materiale

Industritællingerne.
 Ribe Stifts Tidende.
 Skøde- og Pantebøgerne.

Søren Mulvad, født 1948. Varming Vesterby 9, 6760 Ribe. Har udgivet en række artikler i "Fra Ribe Amt" samt publikationer, hovedsagelig af lokalhistorisk indhold. Desuden teaterstykker og bidrag til "Koldingbogen", "Lokalhistorie for Sydøstjylland" m.fl.st.

En vestjysk rejsedagbog

Af Carsten Teilman Hald

Hofjægermester A.C. Teilmans rejseforberedelser og rejse Endrupholm-Paris-Bordeaux-St. Croix i 1828 samt erindringer fra årene forud for turen.

De fleste herregårde ejer et eller flere gamle minder, der i tidens løb er blevet overeksponeret, farvet om og i en idealiseret skikkelse gået i arv til de næste generationer, der har holdt den strålende glorie vedlige. Et sådant "klenodie" er mindet om den kgl. jægermester, Charles de Teilman blevet for det tidligere vestjyske herresæde, Kærgård ved Ribe.¹

Allerede i 1927 forsøgte pastor John Richter (1850-1928) i en artikel² i "Fra Ribe Amt" at tegne et portræt af personen, Charles Teilman og gøre op med nogle af de mange muntre anekdoter og fortællinger om "jægermesteren fra Kærgård". John Richter nåede frem til den konklusion, at jægermesteren var *en sammensat natur af særdeles uensartet støbning, snart den sorgløse, muntre svend, der ikke lader sig overvælde af pengesorger, snart den tungsindige grubler, der længes til fortvivelse efter sin døde hustru, snart den plumpe, hensynsløse jægersmand, der med bøssen på nakken og med de tunge jagtstøvler traver rund omkring på heder og i moser, snart den fejende balkavaler i de høje sale og den begejstrede elsker af kunstens herligheder.*³

John Richters artikel blev baseret på den ene af to dag- og erindringsbøger, som

Charles Teilmans rejsedagbog fra 1828.

Foto: Privateje.

jægermesteren efterlod sig.⁴ Den af pastor Richter benyttede er fra Charles Teilmans ældre år, og den indeholder ud over en række meteorologiske og ornitologiske iagttagelser også skildringer bl.a. fra hans konfirmation i Hansted Kirke i 1802 samt fra hans sidste ægteskab. Den anden⁵, der dækker perioden 1823-1828, handler først og fremmest om en rejse, der blev foretaget i 1828: Endrupholm-Varnæs-Flensborg-Antwerpen-Paris-Bordeaux-Martinique-St. Croix og forberedelserne til den. John Richter har også haft den pågældende bog i hænde, men har beklageligvis til sit karakterstudie af jægermesteren stort set undladt at benytte

dens mange forskelligartede oplysninger.

Sigtet med denne artikel er dels at supplere John Richters levnedsskildring af jægermesteren dels at lade dagbogsskriveren selv fortælle om sit liv og sin rejse, om sine stjernestunder og om alle de problemer datidens udenlandske rejser forårsagede. Det var i de sidste årtier før jernbanerne begyndte at gennemskære det europæiske kontinent på kryds og tværs og vende op og ned på de tidligere tiders så eventyrlige og spændende, men også meget besværlige og totalt uforudsigelige rejseforhold.

Rejsedagbogen

Selve dagbogen blev købt i Antwerpen den 22. januar 1828 og er indbundet i det dengang så yndede røde safiansbind. Bogen måler 17X10 cm og har 180 sider, der alle er tæt beskrevet med en fluebensagtig, regelmæssig skrift med en sikker ortografi, snart med blæk snart med en blød blyant. For at understøtte teksten har Teilman i teksten indføjet enkelte sirligt udførte, små blyanttegninger.

Bogen er ført som en typisk kronologisk rejsedagbog, men i ledige stunder undervejs fra Bordeaux til St. Croix har jægermesteren også indføjet erindringer fra årene med hans anden ægtefælle, Sophie Bardenfleth (1803-1826). Herudover indeholder bogen en lang række praktiske oplysninger, som f.eks. et forsøg på at opstille et curriculum vitae samt fortegnelser over familiens daværende medlemmer og over hans meget store venne- og bekendtskabskreds, bestående af medlemmer fra kongehuset, hoffet, godsejerne, videnskaben samt billed- og digterkunsten. Blandt de mere prominente

personer i den sidstnævnte gruppe kan nævnes digteren Adam Oehlenschläger (1779-1850), fysikeren H.C. Ørsted (1777-1851), historikeren Ove Malling (1747-1829) samt kunstnerne C.W. Eckersberg (1783-1853), den meget unge Wilhelm Marstrand (1810-1873) og C.D. Gebauer (1777-1831).

Dagbogens tekst er her blevet redigeret således, at de mange mosaikstykker er samlet i en kombination af kronologisk og tematisk fremstilling omkring de mere markante begivenheder og personer. Da dagbogen er en meget personlig notesbog, der ikke er skrevet med henblik på en senere udgivelse, er de fleste sætninger holdt i en ret ordknap stil, ligesom de fleste person- og stednavne er stærkt forkortede, og for familiemedlemmer kan for- og/eller kælenavne være brugte. Teksten er tilrettet moderne skrivemåde. Ordstilling og tegnsætning kan være ændret, ligesom enkelte ord og større eller mindre passager især med historiske oplysninger om almindeligt kendte turistseværdigheder samt historiske skrøner fra Napoleonstiden, der er hørt ved middagsselskaber i Paris og Bordeaux, her er udeladte. Religiøse og filosofiske betragtninger samt meteorologiske og hovedparten af de ornitologiske iagttagelser er heller ikke medtaget. Personnavnene skrives helt ud, og for at undgå misforståelser er disse forsynet med årstal. Endvidere er de nødvendige kommentarer til forståelse af de enkelte begivenheder flettet ind i teksten. De af jægermesteren benyttede latinske dyre- og fuglenavne er sat i parentes efter den indføjede danske betegnelse. Selve dagbogens tekst står angivet med kursiv.

At formulere sig skriftligt lå let for Teil-

man, og han tænkte over tingene: *Uden tvivl må det være meget adspredende at skrive breve om bord på et skib, hvilken jeg aldrig har forsøgt. Ved Rhinen i vinhøsten måtte det være uendelig behageligt og meget smukkere end i det alt for tørre Frankrig, hvor jeg aldeles ikke kan tænke mig, det er behageligt at bo for længe, undtagen om vinteren på et fransk landgods med tilladelse til at gå på jagt. Malmaison, St. Cloud eller et andet château ikke for langt fra Paris og nogle gode venner sammen, og glæden ville være fuldstændig. Fuglejagt med sneppe, agerhøns, fasaner, kramsfugle, dertil kaniner og harer i større mængde og det i mildt behageligt vejr i den mørkeste tid af året.*⁶

Senere, på vej over Atlanterhavet fik han dog mulighed for at skrive, og om det at skrive sine erindringer i det hele taget

udtalte han i et øjeblik misstemning: *Det er egentlig værd at skrive noget – en fortælling – men det allermindste sørgelige kan jeg ikke have med at bestille, fordi min fantasi er lammet – og med det muntre kan jeg ikke holde tråden, men havde jeg ellers gaven, tror jeg, min stemning er som den, der skriver et godt sørgespil!*⁷

Et andet sted efter en stille dag på sejldesen skrev han: *Gud være lovet, at denne dag er overstået. Den var alt for rig på erindringer, der brændte gyseligt.*⁸

Dødsfald og andre sørgelige begivenheder omtales aldrig direkte i dagbogen, men pakkes ind i alverdens omskrivninger. Således står der i forbindelse med hans elskede bror, Tøger Teilmans død på Endrupholm den 17. oktober 1827: *Brevet – uforståeligt, decideret uforståeligt, men hvorfor?*⁹

*Endrupholm.
Udsnit af titelvignet fra
kort over Skads Herred.
Tegnet 1762 af etatsråd
Tøger Reenberg de Teil-
man.*

Foto: Privateje

Etatsråd Tøger Reenberg de Teilman til Endrupholm. Malet af Andreas P. Brünniche 1765.

Foto: Privateje.

Etatsrådinde Sophie Amalie v. Gersdorff til Endrupholm og Kærgaard. Malet af Hans Hansen 1794.

Foto: Privateje.

Andreas Charles de Teilmans fødsel, barndom og ungdom

Andreas Charles blev født den 24. juni 1786 på Endrupholm. Charles, som han blev kaldt, var den yngste af etatsråd Tøger Reenberg de Teilman (1721-1788) og hustru, Sophie Amalie v. Gersdorffs (1743-1801) i alt otte børn. De fem døde tidligt, så reelt havde han kun broderen, Tøger (1776-1827) og søsteren, Ingeborg Christiane (1780-1863).

Til Charles opdragelse og undervisning engageredes i 1794 dels stud.theol. Peter Petersen (1777-1849), dels Susanne Anne Bouquet¹⁰ (1767-1843), der skulle læse

fransk med ham. Peter Petersen, der i 1804 blev gift med hans søster, var fra 1818 blev gift med hans søster, var fra 1818 præst i Varnæs. I 1798 sendtes Charles til Ribe, hvor han var privat elev hos katedralskolens rektor, Lorens Hanssen (1750-1818). Her boede han hos onklen og tanten, stiftsammand W.J.A. Moltke (1753-1835) og Johanne Caspare Rosenørn (1767-1829). Moltke havde fra et tidligere ægteskab sønnen, Ludvig (1790-1864), og mellem de to drenge knyttedes der et venskab. Moltke blev jurist og begyndte sin karriere med diverse amtmandsposter for at ende som udenrigsminister og hofmarskal.

Efter moderens død den 1. maj 1801 kom Charles Teilman til at bo hos sin morbror, major Poul Gersdorff på Hanstedgård (1737-1822) ved Horsens. Herfra tog han i 1804 til København, hvor han fik et hjem på Alleenlyst ved det så fashionable Frederiksberg Allé. Huset ejedes af hans fætter, finansdeputerede Peter v. Wormskjold (1760-1824), der var gift med hans kusine, Margrethe Mette de Teilman (1757-1837) til Ristrup ved Århus.¹¹

På Alleenlyst fik han vel nok sin ungdoms lykkeligste år sammen med den lidt ældre, Morten Wormskjold¹² (1783-1845) og den yngre, Christian Wormskjold (1790-1829), der begge senere blev jurister. Morten påbegyndte efter sin embedseksamen en lovende forskerkarriere inden for botanikken, hvorimod broderen blev embedsmand på De Vestindiske Øer.

Ornitologiske studier og militær karriere

Den ornitologiske forsknings stade i Danmark havde før år 1800 kun bestået af en række fuglelister i topografiske opslagsværker som f.eks. Erik Pontoppidans Danske Atlas. Til dette havde Charles' far, Tøger Reenberg Teilman bidraget med bl.a. oplysninger om dels de i Vestjylland ynglende fugle, dels med en latinsk beskrivelse af tre forskellige arter af vildænder.¹³ På Endrupholm havde man for at kunne foretage en effektiv fuglebestemmelse haft dels en stor samling af udstoppede fugle, dels kunstmaleren, Jeppe Staun (1747-1826) ansat fra 1774 til 1826 til at afmale egnens fugle.¹⁴

I begyndelsen af 1800-tallet opstod en livlig ornitologisk aktivitet i den vestlige del af landet, og Charles Teilman blev en af de

centrale personer i dette arbejde sammen med juristen Friedrich Boie (1789-1870) i Kiel og juristen Friedrich Faber (1796-1828) i Horsens.¹⁵

For at erhverve sig den nødvendige teoretiske viden for sit ornitologiske arbejde påbegyndte Charles i 1805 et naturvidenskabeligt studie i Hamburg. Dette blev imidlertid som følge af Englandskrigen afbrudt i 1807, da han blev udnævnt til sekondløjtnant ved 2. jyske landeværnsregiment, men allerede i 1808 blev det pågældende regiment nedlagt, og han selv afskediget med rang af kaptajn.

Det første ægteskab

Umiddelbart i forbindelse med sin afsked fra hæren giftede han sig den 17. juni 1808 med Margrethe Christine Elisabeth Wedelsparre (1784-1823), der var en gods ejer datter fra Næstved-egnen. Der findes intet portræt af Elisabeth, men hun beskri-

Kærgård ved Ribe. 1961.

Foto: Aage Strømø.

*Endrupholm. Gouache ved Jeppe Staun fra 1805, hvor godset tilhørte Charles Teilmans broder, Tøger Teilman.
Foto: Tøger Amby.*

*Bramminge Hovedgård. Gouache ved Jeppe Staun fra 1814, hvor hovedgården tilhørte Charles Teilmans gudfader, Terman Ølgaard.
Foto: Sigrid Koch Andersen.*

ves i rejsedagbogen således: *Høj, en ædel figur, blå øjne, lyst hår, et ædelt, velsignet, godmodigt udtryk, fin, fin, følelse, talent, et af de bedste mennesker i verdenen*.¹⁶ Med ægteskabet begyndte en ny hverdag, og parret flyttede ind på Kærgård ved Ribe, som han i 1801 havde arvet efter sin mor.

I 1810 tog Charles Teilman det første skridt op ad enevældens sindrige rangstige, da kongen udnævnte ham til kammerjunker, der var et æreshverv, som dog forudsatte en vis hof tjeneste. I 1820 fulgte udnævnelsen til kongelige jægermester, der bl.a. stod for leverancen af vildt til hofhusholdningen, men som også havde et vist opsyn med de kongelige skove.

I forbindelse med statsbankerotten i 1813, hvor Charles Teilman tabte en del penge, herunder også arven fra svigerforældrene, fik han økonomiske problemer. Landbrugskriserne begyndte herefter at spidse til, hvorefter Elisabeth og Charles tog en rask beslutning. De flyttede til Endrupholm, og bosatte sig på familiens gods hos hans storebror.

Ornitologiske rejser og projekter

I 1820 foretog Charles Teilman en rejse til Island for at studere det nordatlantiske fugleliv. Her indlogerede han sig hos venen, stiftamtmand Ludvig Moltke, der året før var blevet gift med Vilhelmine Bardenfleth (1800-1890). Som tak for udvist gæstfrihed gav Teilman en hidtil ubeskreven måge navnet: "Larus Moltke".¹⁷

Hjemkommen fra denne rejse samlede han sin efterhånden omfattende ornitologiske viden og sine mange iagttagelser i bogen: "Forsøg til en Beskrivelse af Dan-

marks og Islands Fugle eller Haandbog i det danske Veideværk", som blev udsendt i 1823 og tilegnet landsfaderen, Frederik VI.

Bogen er på 216 sider og var tænkt som en praktisk håndbog for jægere. Dens undertitel "Veideværk" er hentet fra tysk, og betyder "håndbog for jægere", jf. den tyske glose Weidsack/jagttaske.

Selvom den pågældende håndbog på

Titelbladet til Charles Teilmans Fuglebog. Trykt hos Hyphoff i Ribe 1823.

Foto: Privateje.

ingen måde giver sig ud for at være et videnskabeligt arbejde, så røber den med al ønskelig tydelighed, dels at forfatteren var velbevandret i sin tids fremmedsprogede litteratur på området, dels at han også selv var en fin iagttager, der forstod at beskrive de nordiske fugle på en både saglig, systematisk og samtidig let forståelig måde. Bogen var en af de første fuglebøger på dansk, og vandt som sådan især naturligtvis blandt jægere almindelig udbredelse. Bogen blev trykt i Ribe hos Hyphoff. Det bebudede andet bind udkom imidlertid aldrig.

Teilman skriver et sted i bogen¹⁸: *For to år siden havde jeg den fornøjelse, fra hesteryg at anbringe et skud af min overordentlige svære tyrkiske bøsse, hvorved 45 fugle blev liggende.* Det pågældende skud må i sandhed siges at være en kongelig jægermester værdig og sikkert have fået hans samtidige, baron von Münchhausen til at udtrykke sin beundring! I forhold til bogens ellers nøgterne tekst, må man vel regne med, at der er tale om en skrivefejl!

Nyt ægteskab og embede

Elisabeth Wedelsparre døde på Endrupholm den 13. maj 1823 efter længere tids sygeleje. I ægteskabet havde hun født to børn, der begge var døde spæde. Fem år senere skrev han i dagbogen: *Tanken om de lykkelige dage i Næstved på denne tid af året er færdig med at sønderknuse sindet. Dog, al nådens Gud skænkede trøst med håbet, at jeg endnu engang mødte lignende lykkelige øjeblik. Kærligheden er som en venlig tone fra himlen.*¹⁹ Inden da, havde han mistet endnu en hustru.

I dagene fra 27. til 30. juli 1823 deltog Teilman sammen med Ludvig Moltkes svi-

gerfar, kontreadmiral Johan Frederik Bardenfleth (1772-1833) i prins Christian (VIIIs) besøg på Møn. Bardenfleth var hofchef hos arveprins Ferdinand og kronprinsesse Caroline, men herudover var han også generalguvernør på De Vestindiske Øer. Senere på året var Teilman til middagselskab på Nysø, hvor også Bardenfleth deltog sammen med hustruen, Augusta Wilhelmine Hellfried (1775-1861), der var en ammandsdatter fra Ribe. Også to af deres døtre deltog. Den ene, Sophie Dorothea, fødte den 28. maj 1803, forelskede sig i Charles, og lykkeligvis var følelserne gensidige.

Det 26. august 1825 udnævntes Charles Teilman til toldinspektør i Christianssted på St. Croix, og den 4. september stod Charles Teilmans bryllup med Sophie Bardenfleth i Christiansborgs Slotskirke med efterfølgende fest i arveprins Ferdinands Palæ – det Bernstoffske – på Bredgade, hvor man havde indrettet palæets kaffestue til brudesuite for det lykkelige par.

Den 18. september 1825 tog de til Hamburg, hvor de opholdt sig i tre uger. Via England nåede de den 19. januar 1826 frem til St. Croix.

Den ægteskabelige lykke blev kort, kun sølle elleve måneder, da Sophie allerede døde et halvt år efter ankomsten til Christianssted den 28. august 1826. Hun kunne som så mange andre danskere, der udsendtes til Jomfruøerne, ikke tåle klimaet dér. *Al herren bød og min lykke svandt – og jeg kender ingen helligere pligt end at tjene Guds vilje og mit fødeland.*²⁰ *Uden en elskelig kone er hele livet sørgeligt.*²¹

Heller ikke af hende findes der noget portræt, men i dagbogen gav Charles føl-

*Generalguvernør
Peter v. Scholten.
Litografi. 1832.
Foto: Det Kgl. Biblioteks Portrætsamling.*

gende karakteristik af hende: *Sort hår, mørke øjne, pæn fod, en nydelig figur, et venligt, ædelt udtryk, en madonna, talentfuld, vel opdragen og med et godt hjerte.*

Fjorten dage efter dødsfaldet opsøgte Charles Teilman svigerfarens stedfortræder i embedet som generalguvernør ad interim, Peter v. Scholten (1784-1854) for at søge orlov, da han ønskede personligt at overbringe svigerforældrene i København det triste budskab om datterens død. Den 28. oktober forlod han Sct. Thomas, og den 16. december 1826 var han hjemme på Endrupholm, hvor julen blev fejret sammen med broderen, der også lige var blevet enkemand.

Som følge af isvinter, megen sne og først og fremmest af almindelig modløshed nåede han først til København den 2. april 1827, hvor han indlogerede sig hos sine svigerforældre. I dagbogen skrev han blot: *Palæet var skrækkeligt – på bal!* Hans typiske fåmælted, når noget var ham ubehageligt, eller gik ham på!

Allerede den 4. april 1827 var han i audiens hos Frederik VI, *der var og er uendelig, ubeskrivelig deltagende og nådig. Samme middag*

til taffel. Også Hendes Majestæt var så nådig, meget rørende at bevidne sin deltagelse! Men jeg var skrækkelig nedtrykt!

I slutningen af april var Teilman igen i audiens hos Frederik VI, som tillod ham at søge forflyttelse til et andet embede i Danmark, men foreløbig måtte han vende tilbage til St. Croix og træffe en nærmere aftale med v. Scholten om afviklingen af toldinspektørembedet i Christianssted.

Tanken om at skulle vende tilbage til Vestindien var ved at slå benene væk under ham. Teilman tålte ikke varme, og flere gange kom han i dagbogen med fortvivlede udbrud som: *Ved Gud kan jeg ikke fordrage nogen form for sydens varme vind med den lette luft.*²²

*Frederik VI. Maleri af C.W. Eckersberg.
Foto: Privateje.*

Ingeborg Christiane de Teilman, gift med pastor Peter Petersen, Varnæs. Miniature af Jeppe Staun.

Foto: Privateje.

Tiden før afrejsen

Charles Teilman havde intet hastværk med at tiltræde tilbagerejsen til De vestindiske Øer, da han havde en fornemmelse af, at han ikke mere ville komme levende tilbage til Danmark. Heldigvis havde kongen tilladt ham at tage tilbage til St. Croix via Paris.

Sommeren og efteråret 1827 gik med familie- og afskedsbesøg, først og fremmest hos søsteren i Varnæs, *hvor jeg tilbragte tolv meget lykkelige dage*. Han besøgte også Wilhelmine og Ludvig Moltke, der nu var stiftsamtmand i Ålborg, og på Ristrup var han

hos Ingeborg Christiane Wormskjold (1784-1859), der var gift med stiftsamtmand Peder Otto Rosenørn (1778-1828) i Århus. I september/oktober var jægermesteren i København, hvor han modtog efterretningen om broderens totalt uventede død den 17. oktober 1827. Efter begravelsen på Endrupholm tog han tilbage til København, hvor han i begyndelsen af december endelig tiltrådte sin så længe udsatte rejse til Vestindien. *I rejsedragt. Ludvig Moltke sagde mig farvel på posthuset. Drukket te i Roskilde, om aftenen i Køge, næste dags formiddag i Vordingborg. Eftermiddag kl. 5 i Nykøbing. Den tredje dag tidligt over vandet til Sundby. Om eftermiddagen kl. 14 til Oreby. Stor jagt på en smuk vintermorgen, da der var is ud mod Stignæs. Vejret var så ubehageligt, at vi ikke fik flere jagter.*

Nogle dage senere under sejladsen fra Lolland stod solen nydelig op, det blev hele dagen en klar og mild nordisk vinterdag, hvor Lange-land er dejlig. Klart foran ligger Rudkøbing og det

Ludvig lensgreve Moltke.

Foto: Det Kgl. Biblioteks Portrætsamling.

herlige Thorseng, små øer og Fyn i baggrunden. Mindre end to timer var jeg på vejen mellem Tårs og Spodsbjerg. Købmand Jacob Ørsted (1780-1828) i Rudkøbing Gæstgiveri er i sin sag en ligeså stor mand som broderen, H.C. Ørsted. Det bliver den bedste nat, jeg får i Europa. Jeg levede fortræffeligt og i højeste grad billigt, hvorfor jeg, hvis jeg oftere ser Rudkøbing, bestemt bliver nogle dage hos ham. To timer sejlede jeg rundt om det romantisk dejlige Rudkøbing med sit herlige gamle slot. Det gør mig ondt, at jeg ikke tilbragte en dag dér. Kl. 3 var jeg i Svendborg, hvor jeg holdt mit indtog på skibsbroen, ledsaget af mine to bådsfolk og 2 ekstra ordinære børn. Hr. apoteker Carl Adolph Lacoppidan (1764-1843) underholdt sin gæst på det bedste. Apoteket blev brugt som privilegeret gæstgivergård af honoratiores, herunder bl.a. af kongefamilien. Kl. 8 ½ var jeg på Hellerup, der i årene 1822-1836 brugtes som amtmandsbolig for Svendborg Amt. Her overnattede han hos amtmand Frederik Sporon (1783-1867).

Næste morgen til Odense. Hos den herlige kammerherre Jens Benzon (1767-1839) og hans velsignede kone, Antoinette Margrethe Gersdorff (1773-1834) morede jeg mig meget godt i 2 dage. En aften på stor koncert, formiddag med visitter dels på Christiansdal hos kammerjunker Christian Frederik Otto Benzon (1786-1876) dels på Hunderup hos kammerjunker Jacob Benzon (1759-1842). Charles oldemor var af Benzon-slægten.

Forladt Odense om aftenen. Til Kolding kl. 10 formiddag, i St. Andst kl. 3 og herefter til Vejen Mølle. Næste dag fulgte Hans Joakim Fog (1747-1848), en nevø til møllens ejer, mig først til Estrup, hvor det ordentlig gjorde mig ondt, jeg ikke kunne blive længere. Jægermesteren besøgte her dr.phil. Gregers Christian Raben (1796-1875), der boede til leje på Estrup fjernt fra

sin familie på Aalholm på Lolland, hvis mishag han havde erhvervet sig ved i 1821 at indgå et ikke standsmæssigt ægteskab. Derfra kørte Hans Fog mig gennem Ribe til Endrupholm, hvor jeg nok var i 8 dage. Derfra på Nørholm, hvor jeg havde en lang samtale med Ingeborg Christiane Rosenørn-Teilmann (1780-1861), der var fortræffelig. Jeg havde 16 agerhøns med til Christiane. Jeg skød 22 de 2 jagtdage, jeg var ude ved Endrupholm. På vejen til Nørholm skød jeg 4. Senere fra Apenrade (Åbenrå) sejlede jeg i meget behageligt vejr til Varnæs Hoved. Langs Flensborg

Gregers Christian lensgreve Raben til Aalholm.
Foto: Det Kgl. Biblioteks Portrætsamling.

*Fjord og Als er der usigeligt dejligt. Som det er i hele Danmark, er den yndige natur, der taler så ømt og venligt, gør mig så vel til mode og let om hjertet, at jeg ikke kan forklare det!*²³

Kufferten pakkes

Før rejsen gjorde jægermesteren sig naturligvis sine overvejelser om, hvad han havde behov for af tøj mv. Dagbogen²⁴ indeholder oplysninger dels om resultaterne af disse overvejelser, dels om de i Paris yderligere foretagne, supplerende indkøb til den i forvejen omfattende garderobe. Charles Teilman har øjensynlig studeret datidens mest benyttede rejsehåndbog, "Den nye fremmedfører for Paris" – "Le Nouveau Conducteur de l'Étranger à Paris"²⁵ med opmærksomhed og taget dens dumsmarte anbefalinger til efterretning om, at udlændinge i Paris "bør klæde sig som Paris' egne indbyggere, således at de ikke skiller sig ud og virker latterlige!"

Hjemmefra medbragte han²⁶:

I den lange kuffert: 4 par fine bukser, 7 fine veste, 2 grove bukser og 2 par, der allerede var blevet beskidte. Endvidere 2 rene almindelige veste, 5 par fine underbukser, 3 par i uld og 2 trøjer, 6 rene skjorter, 5 halstørklæder, 14 par rene bomuldssocker og et par beskidte.

I den lille kuffert: 1 par hvide bukser til uniform, 4 skjorter, 2 fine veste, 3 fine par bukser, 3 halsbind og 4 par støvler/sko.

Hertil kommer indkøbene i Paris: *1 sort kjole, bukser og vest i klæde, 1 kjole i carré (ternet stof) med dertil hørende vest og bukser og et tilsvarende sæt i bomuld. Hertil føjes 1 lys og 1 mørkeblå frakke, 1 jagtkjole og endelig en lille jakke.* Interessant er det at se, dels at han forlader datidens almindelige hjemlige

mode, hvor bukser og jakke var i afvigende farver, dels at brugen af undertøj endog i flere forskellige kvaliteter for ham var en selvfølge.

Endelig nævnes på et senere tidspunkt i dagbogen: *4 pantalon* (lange bukser, ikke knæbukser), *9-10 chemises* (skjorter) og *3 stk. bonnets* (en flad hovedbeklædning).²⁷

Til dette udstyr sluttede sig dels et større jagtudstyr dels et rejsebibliotek, som han desværre ikke havde gennemtænkt godt nok. *Her er herlig lejlighed til at læse og studere, men just denne gang er jeg mådelig – elendigt forsynet: Naturhistorie, digtning, konversationsleksikon samt Sven Brun Juels geografiske håndleksikon, samt en geografi og Steelers Atlas ville være herligt – Cervantes Don Quixote gad jeg også have haft, men at endog kobber(stikkene) til Oeders (Flora Danica) blev i Hamborg – det er hårdt!*²⁸

Senere ved udskibningen fra Bordeaux blev udstyret endvidere suppleret med sengetøj, lagner og et bomuldstæppe!

Efter at have tilbragt julen hos søsteren i Varnæs, tog han nytårsaftensdag til Flensborg for endelig at finde en skibslejlighed. Den 22. januar ankom han til Antwerpen, hvorfra han fortsatte *med diligenzen via Saint Denis til det herlige Paris – og derfra er livet igen begyndt.*²⁹

Ankomsten til Paris

Om aftenen kl. 10 nåede jeg det mærkelige (det enormt store) Paris, hvor jeg vandrede hen i rue Vivienne til Hotel des Étrangers. Knap tre uger efter flyttede Teilman hen til nedernævnte P.O. Brøndsted på *Hôtel de L'Orient på Place d'Italienne ved Boulevarden og med udsigt til Det italienske Teater*, hvor Teilman

Det eksklusive forretningscenter Palais Royal. Illustration fra "Le Nouveau Conducteur de l'Étranger à Paris en 1822". Foto: Privateje.

fik en lille stue med indelukket seng og vaskebord. Godt 10 Fr.³⁰ Endvidere engagerede Teilman straks ved ankomsten en lejetjener – “un valet du place”³¹, hvis opgave det var at hjælpe ham til rette på enhver måde, som f.eks. med at ledsage ham til de adresser, han ønskede at besøge, finde frem til de forretninger, han havde behov for at frekventere, med at hente og bringe, sørge for vasketøj og lignende. Hermed sparede turisten en bunke tid – og tjeneren fik dels sin gode løn dels fine procenter hos de handlende, som han anbefalede!

Jeg gik straks i Palais Royal, som var langt under min forventning, og hvor der allerede var stille. Palais-Royal i rue St-Honoré blev efter tidligere at have tilhørt hertugen af Orleans under Revolutionen ombygget til et eksklusivt forretningscenter med restauranter, boghandlere, juvelerer og modebutikker.

Da det var et myndighedskrav, at tilrejsende til Paris i forbindelse med indskrivningen på hotellet inden tre dage skulle

lade sig registrere på sit hjemlands ambassade, gik jeg næste morgen, den 25., til vor minister, kammerherre Knud Fr. Juel (1766-1847)³², hvor jeg senere artig blev modtaget af grev Adam Moltke (1798-1876)³³, og fik adresserne til Peder Oluf Brøndsted (1780-1842), Christian Sehested-Juul (1806-1861), grev Gustav Holck (1774-1833) og kammerjunker Henrik Bille-Brahe (1798-1875). Moltke og Bille-Brahe var diplomater, Sehested-Juul var godsejer³⁴, mens den lille, tykke og muntre Holck var officer og rejste i selskab med Sehested-Juul. Endelig var der P.O. Brøndsted, som var klassiske arkæolog og opholdt sig i Paris i forbindelse med udgivelsen af hans banebrydende værk “Reisen und Untersuchungen in Griechenland”. Af disse kendte jægermesteren på forhånd Sehested-Juul, der var en slægtning, og Brøndsted, der var en bekendt fra tiden i Horsens, og hvis ældre søster, Anne Sophie Brøndsted (1774-1804) havde været gift med apoteker Rudolph Helms (1774-1833) i Varde. *Brøndsted var hjemme, modtog mig højst venskabeligt og førte mig til en restauration i Palais Royal, hvor jeg mødte de andre danske.*³⁵

Professor P.O. Brøndsted. Litografi efter maleri af C.A. Jensen. Foto: Privateje.

Til denne kreds af danskere i Paris sluttede sig endvidere kunstmaleren Louis Aumont (1805-1879), filologen, professor Børge Thorlacius (1775-1829) og ægtefælle, Benedicte Kall (1777-1835), den senere professor Nicolaj Abrahams (1798-1870) og endelig Carl Dumreicher (1781-1848), der var dansk generalkonsul i Alexandria.

Teaterbesøg

I Paris var Charles Teilman næsten daglig gæst ved en eller flere forestillinger på Paris' ti forskellige teatre. Han forstod både at nyde og vurdere et skuespil, en opera og en ballet, men kunne også more sig over en cirkusforestilling med dens klovne og heste. Dagbogen røber, at han ud over fin forståelse for det franske sprogs nuancer også besad stor musikalitet.

I Paris nåede han at møde nogle af operahistoriens store navne som den tyske sangerinde Henriette Sontag (1806-1854) både i Rossinis opera "Askepot" fra 1817³⁶ og i "Barbereren i Sevilla"³⁷.

Lørdag den 26. januar, en af de lykkeligste aften, jeg har oplevet. Besøgt det italienske Teater, hvor også Duchesse Berry, og en af hendes hofdame med lyst hår deltog, og set "La Cenerentola" [Askepot]. Den tyske operasangerinde, Henriette Sontag (1806-1854) var velsignet, hendes yndige, fineste naturlige elegance var ganske som den engel Sophie – jægermesterens afdøde hustru. Hendes Stemme er over al beskrivelse dejlig. Det er natur. Donna Garcia, der spillede af mezzosopranen Maria Malibran (1808-36), der var en af det nittende århundredes berømteste sangere, er meget smuk – men hun mangler det fine præg af forstand – er ypperlig.

Henriette Sontag. Hun var en charmerende tysk sopran, der ved sin optræden skabte en sand "Sontagfeber" i Europa. Litografi fra 1828.

Foto: Institut for Musikforskning. Berlin.

Madame Marie-Caroline de Berry (1798-1870), der var den franske konges svigerdatter, boede i Elysée-Palæet og var som medlem af kongehuset genstand for almindelig opmærksomhed.

Endvidere så han Molières (1622-1673) berømte komedie "Tartuffe". Stykket, hvor skinhelligheden gøres til genstand for forfatterens vid, blev spillet på Théâtre Français med Napoleons favoritskuespillerinde, Anna Mars (1799-1847) i hovedrollen som Elmire.³⁸

Den begejstrede jægermester blev endvidere fuldstændig bjergtaget af engelsk-irske Constance Smithson (1800-1854), der er den

største skuespillerinde, jeg har set, og den engelske komedie var det bedste af alt! Constance Smithson skabte i løbet af 11 måneder – fra 6. september 1827 til 25. juli 1828 – furore i Paris ved at spille en række Shakespeare-stykker, der fik stor betydning for det franske teater. “Jane Shore”, som Charles så, var nu et stykke skrevet i Shakespeare stil af den engelske dramatiker Nicolai Rowe (1674-1718).³⁹

På Den store Opera så han bl.a. “Duc Vendômes Pager”, som gjorde et udsletteligt indtryk på ham. Det er en ballet-pantomime i en akt af Jean-Pierre Aumer fra 1820, og som August Bournonville senere i 1830 havde på sit repertoire i København i en ny version. *I høj grad interessant. Danserne her er svaner i de nydeligste stillinger, en ubegribelig lethed og ynde. Musikken er overordentlig, særdeles interessant. Alt dette tidsfordriv for kun 3 1/2 franc. Ingen unge damer går i den store opera.*⁴⁰

Møde med samtidige kunstnere

Også malerkunsten havde hans udelte interesse. Fra barndommen af var han vænnet til at se og studere de malerier, som han mødte under sine besøg på de forskellige herregårde og kongelige slotte. I Paris blev tiden udnyttet godt ikke alene med besøg i de offentlige og private kunstsamlinger, men også ved at besøge nogle af datidens store moderne kunstnere, som den russiske maler, Charles Steuben (1788-1856) og den tyske genre- og portrætmaler, Friedrich Gustav Schlicht (1804-1869).

Også den danske maler, Louis Aumont (1805-1878), der opholdt sig i Paris i årene 1824-29, blev besøgt. *En talentfuld dansk*

Hofjægermester Andreas Charles de Teilman. Maleri af Louis Aumont, Hamborg, 1830'erne.

Foto: Privateje.

*maler – børn og portrætter.*⁴¹ En dag løb de tilfældigt på hinanden på Louvre, hvor Aumont kunne fortælle, at han den selv samme dag var begyndt at male skuespillerinden Henriette Sontag.⁴² Den 9. februar fortæller dagbogen: *Besøgt Aumont vedrørende portrættet af mig selv og set udkastet til Henriette Sontags.*

En aften hos Brøndsted præsenteredes Charles endvidere for en af Thorvaldsens originaltegninger, forestillende Virgil som besøger Dante, begge siddende på et uhyre.⁴³

Malerisamlinger

Naturligvis var det først og fremmest de store malerisamlinger på Louvre og Musée Royale de Luxembourg, der optog ham, og det blev til flere besøg. Ejendommeligt nok fremhævede han kun de nye og moderne kunstnere som den franske hofmaler François Gerard (1770-1837), og Elisabeth Vigée-Lebruns (1755-1842).⁴⁴ *Damer males her fortrinligt!*

Når Charles Teilman kun fandt de moderne malere værd at omtale i sin dagbog, kan det skyldes, at han i Paris nåede at se marskal Soults (1769-1851) imponerende samling af ældre spansk kunst. Ved et middagsselskab hos sine franske bekendte, Jean-Louis-Henri de Bancals de Maurel, markis d'Aragon (1763-1848), hørte jægermesteren for første gang Soults malerisamling omtalt: *Billedet af en helgen fra det 12. århundrede, der er fundet i et kloster i Spanien. 2 millioner franc for marskal Soults samling! Men den vil blive rekvireret (eksproprieret)! En Murillo i spisestuen.*⁴⁵ Man fornemmer, at den vestjyske jægermester undtagelsesvis var totalt målløs. Marskallen, der var hertug af Dalmatien, havde været Napoleons militærgouvernør i Andalusien. Malerierne var officielt en gave fra den spanske konge, Joseph Bonaparte.

Den 28. februar 1828 modtog jægermesteren et brev med en billet, og dagbogen fortsætter: *Kl. 1 går jeg med markis d'Aragons kort til hertugen af Dalmatiens malerisamling, der består af mellem 2-300, som er taget i Spanien. Alt sammen meget udmærket, især Murillo og 2 af Rubens. "Maries Himmelfart". Der er mange smukke værker. Bogsamlingen stor og smuk med de sædvanlige franske forfattere! Og jægerme-*

steren registrerede ud over malerier og bøger også, at der var bjørneskind for sengen og under skrivebordet!

Hovedparten af Soults malerisamling blev solgt på auktion i Paris i 1852⁴⁶, dog beholdt hans familie enkelte malerier, heriblandt tre Murillo-billeder, der blev solgt ved en selvstændig auktion nogle år senere.⁴⁷

Kongens Bibliotek⁴⁸

Opvokset på Endrupholm med sin fars store bogsamling⁴⁹, der omfattende alle videnskaber, og som selv værende en kyndig bogbruger, måtte et besøg på "Bibliothèque du Roi" i Paris være blandt de store ønsker. Det pågældende bibliotek rummede dengang 800.000 bøger og 72.000 manuskripter. *Etatsråd Thorlacius var så god at føre mig til Biblioteket, hvor der er den største orden og forekommenhed.* Tirsdag og fredag var Biblioteket dengang åbent fra klokken 10 til 14 for de såkaldte "curieux" (de nysgerrige), dvs. personer, der ønskede at bese biblioteket uden at have et aktuelt studie- eller forskningsmæssigt sigte.⁵⁰

Joseph-Basale van Praet (1754-1837) er bibliotekar. Han talte godt tysk. Han fortalte blandt andet om Jean-Pierre Abel Remusat (1788-1832), der er mærkværdig for sine kundskaber i de orientalske sprog, først og fremmest kinesisk, og om Charles-François Lebrun (1729-1824), fransk statsmand, der i sin ungdom oversatte til fransk dels Iliaden dels Tasso's Jerusalems befrielse.

Charles Teilman har øjensynlig efterlyst L. Foulques-Delanos' håndbog om heraldik, "Manuel Heraldique, ou Clef de l'Art du Blason fra 1816", men bogen var ikke til at finde!

Den egyptiske samling er overordentlig fuld-

stændig og med katalog herlig ordnet. Den blev forøget efter Napoleons felttog til Egypten i 1798-1799. Manuskriptsamlingen fylder mange sale. Hertil kommer samlingen af bekendte mænds breve liggende under glas. Molières brev skal være det eneste, der eksisterer fra ham, da arvingerne brændte alt det øvrige, fordi skuespillere på den tid ikke var agtede!

I monterne fandtes bl.a. et manuskript fra Gallié, Henrik IV's breve til elskerinden Gabrielle d'Éstrées (1533-1599), Ludvig XIV's memoire, der er håndskrevet af kongen selv, manuskripter af Voltaire – en sirlig hånd – og François Fénelons (1651-1715) manuskript til romanen om Odysseus søn, "Télémaque". Interessen for sidstnævnte værk kan skyldes, at det hjemme på Endrupholm stod i en tysk illustreret udgave fra 1762.

Endvidere beundredes franciskanermunken Vincenzo Coronellis (1650-1718) to store glober, en for jorden og en for himmelen. De blev lavet til Ludvig XIV og vejer hver ca. to tons.

Videnskabernes Akademi⁵¹

Et er, at han fik adgang til Kogens Bibliotek, og et andet er, at det også lykkedes ham at blive indført i "Académie des Sciences", hvor han hørte oplæst en afhandling om "de græske guders betydning". Som sædvanlig var den herre, der læste, den eneste, der havde fuldkommen forståelse af emnet, så sagen endtes af de forsamlede i stor rolighed. Lokalet er smukt. Store sale med bøger og borde.

Akademi består af 4 afdelinger: En for digterkunst, en for oldstudier og filologien, en for naturhistorien og en for malerier og billedhugger.

Akademiet blev oprettet af Colbert i 1666 og lukkede i forbindelse med Revolutionen

i 1793 for to år senere at genopstå. I tiden efter Napoleon spillede Akademiet kun en ringe rolle, og nævnes overhovedet ikke i turistguiden fra 1822. Først i 1832 blev det reelt retableret.

De Deputeredes Forsamling

Samme dag, som Charles Teilman "indførtes" i Akademiet, besøgte han også De Deputeredes Forsamling i Palais Bourbon, hvor Parlamentet samles. Det er pragtfuldt. En prægtig, meget stor og rund sal med lys fra kuplen. Herrene sidder på bænke over for hinanden, ministeren foran, ligesom sidder præsidenten øverst, under ham talestolen, hvor de deputerede taler. Deres antal er 428, inddelte i og placeret efter alfabetisk orden efter departementernes navne. Herudover bureau for præsidenten og en sekretær. Mange spadserede omkring eller sidder og skriver. Rundt om i siderne er der loger, jeg var i den danske ministers plads. Så den gamle Pierre de Poya (1748-1834) – skuespilforfatter og statsadvokat – der talte med en dame. Enkelte var i uniform, blå med sølvkrans og opslag. De fleste civile, siddende som i en klub, de snakkede gruelig under foredraget. Det ser ikke ud som en regering efter min forestilling!

Søndagsmessen i slotskapellet

Søndag den 3. februar benyttede jeg adgangskortet, som ministeren havde givet mig, til at høre messen i Palais des Tuileries, hvor kongen, Charles X (1824-1830) var nærværende. Foruden et frygteligt talløst hav af hoffet og de militære samt en anseelig del damer, hvoraf en høj, sortklædt blandt tilhørerne var interessant. Fortjenesten er samlet i Tuilierierne, da det uafledeligt glimrer med ordener!

Det indvendige af slottet er smagfuldt og præg-

*Kongeslottet
"Château des
Tuileries".
Engelsk stålstik
fra 1837.
Foto:
Public domain.*

tigt, de store trapper i et herligt galleri, hvor man ser de kongelige stige op og ned, og det tager sig fortræffeligt ud. Slottet, der var sammenbygget med Louvre, blev stukket i brand af kommunarderne i 1871 og nedrevet i 1883.

Deputeretkammerets åbning

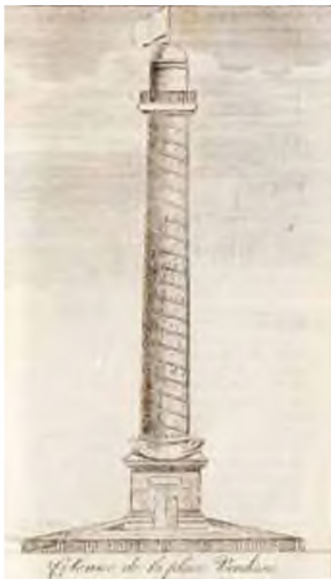
På sin første spadseretur gennem Paris besøgte jægermesteren Notre-Dame, hvor alt ser umådeligt ud. Her fik han den 4. februar mulighed for at opleve den gamle katedral i hele sin pragt i forbindelse med Deputeretkammerets åbning:

Kørte med grev Holck til Notre-Dame for at høre messen i anledning af Kammerets åbning. Hele vejen fra Tuilerieserne var bestrøet med sand og besat med militær i en uendelig mængde. Kir-

ken var meget fuld. Af danske, engelske og tyske sås en del. Tilstede var ærkebiskoppen, adjutanterne, kongen, dauphinen Ludvig Anton, Madame Berry, pairerne – medlemmer af første kammeret, der valgtes af kongen, hvori- mod Deputeretkammerets medlemmer var nationens valgte repræsentanter – og gejstligheden. Musik, diamanter, hertil prægtige guldsager. Prinsesserne i sølvmor gik med en greve under armen. Kongen holdt lang bøn på knæ, gennemført ved bestandighed foran den uendelige menneskemængde.⁵²

Turist i Paris

Som de fleste turister i Paris gik også Charles Teilman op i det kulinariske. Hans danske vennekreds mødtes næsten dagligt

Søjlen på Vendôme Pladsen, hvor Napoleonsfigur er fjernet. Illustration fra "Le Nouveau Conducteur de l'Etranger à Paris en 1822".

Foto: Privateje.

på en restauration, som regel hos Follett i Palais Royal i rue St. Honoré.⁵³

Da han havde en kræsen smag, forstod han også at værdsætte det vellavede måltid, men han måtte med en vis forbløffelse konstatere, at vinen i Paris er slettere og dyrere end i København. Den 28. januar på Frederik VI fødselsdag mødtes kl. 5 1/2 grev Holck, Brøndsted, Dumreicher og jeg i Café Chartres – i dag Grand Véfour – hvor vi drak kongens skål. Den efterfølgende middag bestod af suppe, to panerede koteletter, smør, ost i form af fromage Mont d'Or près de Lyon – der er en af de berømte brioste fra de franske dele af Jurabjergene med rød-der tilbage til middelalderen – délicieux! Hertil 1 flaske Côtes-de-Bourg. I alt 3 Fr. Efter

bordet spadserede jeg i forskellige pragtfulde passager uden egentlig at vide, hvor jeg var og kom til sidst aldeles uventet i Palais Royal, hvorfra jeg let fandt hjem!

På en af sine første vandringer gennem Paris opsøgte Charles Teilman Vendôme Pladsen: Set støtten, hvor figuren af Napoleon er taget bort. Man ser datoen 7/11 på mange ting – Slaget ved Gamonal ved Burgos i Spanien 1808,⁵⁴ hvor den franske sejr var marshal Soult's fortjeneste, og som sikrede Napoleon vejen til Madrid.⁵⁵

Dagen efter spadserede Teilman i Tuilerie Haven og på Champs-Élysées. Der imellem en stor plads – Place de la Concorde – hvor Ludvig XVI's statue nu oprettes samme sted, hvor den ulykkelige konge blev henrettet. Disse planer blev imidlertid ændret, da den ægyptiske pasha i 1829 forærede den franske stat en ca. 3300 år gammel obelisk fra Luxor. Den fortæller om Ramses II liv og blev opstillet midt på pladsen i stedet for kongen.

Endvidere noteres, at han dels havde set et interessant boldspil med en meget stor bold af læder, der var opblæst, dels havde bemærket, at Madame de Berry kørte forbi med fire forspændte heste, to skytter foran og to bagved.

Charles var knapt ankommet til Paris, førend professor Thorlacius opsøgte ham med en bøn om, at han ville ledsage professorinden og en frk. Brehm fra Island til det da ny opførte "Monument de Louis XVI", det der i dag kaldes Forsoningskapellet, "Chapelle Expiatoire", hvor Ludvig XVI, Marie Antoinette og 4000 guillotinerede hviler. Det er en særdeles stor og pragtfuld bygning, som udvortes ser meget simpel ud. I sakristiet bor en gammel lakaj fra Ludvig XVI's dage, som førte os omkring.

Forsoningskapellet i Paris. Engelsk stål-stik fra 1830.

*Foto:
Public domain.*

Ludvigs testamente står i kapellet indgraveret i marmoret, yderst menneskeligt skrevet.

Derpå besøgte Madelaine Kirken, som er under arbejde. Bliver en pragtfuld bygning, men har endnu ikke noget tag.

Også Montmatre blev senere besøgt: Herlig udsigt. Mellem kirke med telegrafsen ses hele det skrækkelige Paris i en dal. Uhyre bunker af røg. Jeg blev syg deraf og måtte ligge nogle timer. Jeg tror, at upasseligheden kom af de skrækkelige dampe.

Som naturvidenskabelig interesseret aflagdes den botaniske have, Jardin du Plante allerede dagen efter ankomsten⁵⁶ et første besøg, der senere blev fulgt af flere: Jeg så en stor og en mindre giraf, den første gjorde

meget ud af et lille egern. Elefanter, flere bjørne, hvoraf den ene vendte sig bort. Løverne sov, de af løverne, der hvilede, lå med lappen i munden. Levende ulve, flere vildsvin. Mange fugle, ypperlig samling, ubeskrivelig herligt indrettede til studie.

Karnevallet nåede han også at opleve i dagene fra 17. til 19. februar, men det interesserede ham ikke synderligt: Karnevallet begynder i dag. På boulevarderne er der en frygtelig mængde mennesker. Og to dage senere: Karnevallet er i fuld gang, man kan næppe trænge sig igennem på Boulevarden. De maskerede var, som det lod, af den lavere klasse!

Udstyret med diverse anbefalingskrivelse til forskellige jagt- og forstchefer ved de

kongelige slotte i Paris' omegn blev de mest bekendte af disse besøgt, herunder bl.a. Saint Germain-en-Laye fire mil fra Paris, hvor dagbogen røber, at den vestjyske jægermester havde haft en udbytterig samtale med den derværende jagtchef. Han noterede, at kongen der på stedet havde 150 store parforcejagthunde, 30 jagtfalke og 269 hingste, og at spiltovene var omvundet med halm. Han kritiserede, at der her var meget urent halm samt undrede sig over, at der var latriner midt i gården med en nedgang. Men hvad værre var, dagen efter skulle der jages i skoven – og han blev ikke opfordret til at deltage. Man fornemmer gennem hans kortfattede tekst, at han ville have givet sin halve sjæl for at have deltaget.

Fra slottets (tag)terrasse overses hele egnen til Paris langs Seinen, men det er intet mod Frederiksberg udsigten, der er noget af det dejligste i verdenen!

Den længste af udflugterne blev den til Fontainbleu.⁵⁷ Kl. 7 ½ med Brøndsted og grev Holck i diligence. Jeg sad ovenpå, hvor luften er god, udsigten herlig, men det regnede lidt. Til venstre Seinen, hist og her med meget smukke slotte. Kl. 2 nåede vi Fontainbleu. Slottet er lavt, men meget langt, landlig beliggenhed midt i den store park. De prægtige gallerier med en mængde malerier, mest om Henrik IV. Bordet lille og rundt, hvorpå Napoleon fraskrev sig den franske trone, den 11. april 1815. St. Cloud og Malmaison var interessantere!

En anden dag kørte han sammen med grev Holck til Versailles, men da slottet dengang stod tomt for sit originale inventar og blev benyttet bl.a. til kadetskole, vakte dette slots interiør ingen begejstring hos ham.

Var interessen for Versailles moderat, så

var begejstringen for Malmaison⁵⁸ stor, da slottets interiør stod urørte fra Napoleonstiden. *Kørte jeg i det dejligste vejr med hr. Dumreicher til Malmaison. Er et af de smukkeste steder, jeg har set. Bygningen ligger i en meget stor park, hvor der er en uendelig mængde af interessante udenlandske buskvækster. Som besøgende kom man gennem kejserens værelse, hvor alle møblerne står ganske, som han har forladt det, samt Josephines værelse: Tronsengen, hvor hun døde. De engelske turister knælede her! Man så også det værelse, hvor Napoleon var den sidste nat.*

Endvidere besøgte den store sal, kapellet, hvor preusserne beskyldes for at have skåret alterklædet bort, som man sagde, de havde gjort brug af det til et nyt billardklæde. Det gamle er sat på igen. Napoleons studereværelse, hans bøger, hvorfra jeg modtog en fra rejsebiblioteket, modeller af alle sorter skibe. Et lidet rundt slagbord, hvor kejseren har skåret en siksak figur med sin pennenkniv.

Når Charles Teilman ikke nævner titlen på den bog, han lod sig forære, kan forklaringen være den, at der var tale om en mappe med en samling af kobberstukne plancher af ægyptiske, etruskiske, græske, romerske og galliske oldsager uden angivelse af forfatter eller titel. De pågældende plancher hørte imidlertid til det af Anne Claude Philip Caylus' 7 binds store værk "Recueil d'antiquités Égyptiennes, Étrusques, Grecques, et Gauloises" fra 1767, der var banebrydende for den nyklassicismens arkitektur. Når kustoden så generøst forærede Teilman værkets 130 smukke kobberstik, kan det skyldes, at Malmaisons fremtid på daværende tidspunkt var usikker,⁵⁹ og at man derfor var begyndt at udskille de ukomplette bøger og bogværker. *Spadserede*

gennem parken langs Seinen til den herlige akvædukt, der driver vandet fra Seinen til Marly og Versailles. Har kostet 14 millioner fr. Alting i jern. Her mødte jeg en veteran, der talte jysk!

Et andet af landslottene, der fangede Teilmans interesse, var St. Cloud.⁶⁰ Længe travet forgæves efter en diligence til Fountainbleu. Ingen fundet. Til St. Cloud, der ligger ved Seinen otte kilometer uden for Paris, passeret Passy og Boulogne. Skoven er mest ung plantning af eg. Vejen duelig. St. Cloud er noget af det smagfuldste, jeg har set, højeste elegance. Haven er udmærket smuk med herlige springvand.

Charles så her malerier af Catherina af Medici af Rubens og af Pius VII, original af David. Endvidere bordet med indlagte stene i, der var en gave fra pave Leo XII. Store vaser. Biblioteket er gammelt. Herlige møbler. Badeværelset.

Efter således at have tabt hjertet til St. Cloud spadserede han derfra til Sèvres porcelænsfabrik, hvor alt er uhyre kostbart. Vaser til 3.600 Fr. For tallerken med landskab 300 Fr. Et bord forestillende kongens ankomst i Reims, kongens modtagelse på Rådhuset i Paris, kroningen, festen på Champ Elycée, alt sammen herlige arbejder.

Venner og bekendte i Paris

Ud over de tidligere omtalte danske var der endvidere to hjem i Paris, der kom til at spille en central rolle for Charles Teilman under hans fire uger lange ophold.

Allerede den 28. januar om morgenen søgte jeg forgæves dr. David Koreff (1783-1851) på Place Madelaine nr. 4.

David Koreff var udover at være professor i både medicin og kirurgi også kendt som digter og skrev bl.a. librettoen til "Aucassin"

Læge David Koreff. Skitse af den preussiske Hofmaler Wilhelm Hessel (1794-1861).

Foto: Public domain.

og "Nicolette". I forbindelse med Wiener Kongressen kom han i forbindelse med den preussiske storkansler og statsrådspræsident, Carl August v. Hardenberg (1750-1822), hvis livlæge og fortrolige han blev. Koreff var imidlertid så letsindig i 1822 at fremkomme med et forslag til en fri forfatning for Preussen, hvorefter han faldt i unåde og måtte flygte til Paris. Her skabte han sig en stor praksis.. Charles Teilman kendte Koreff fra jagter og middagselskaber på Lolland, hvor Juliane Hardenberg, f. Reventlow ejede Krenkerup Gods.

Dagen efter oplyser dagbogen: *Jeg venter nu min lejetjener for at gå til Koreff, og ligesom*

jeg havde regnet med, sluttede Koreff og jeg dagen hos Frasconi.

Den 1. februar 1828 aflagde Charles Teilman sit første besøg hos markise Sophie de Bancalis d'Aragon (1772-1849), *en ædel og herlig dame*, der tilhørte en sidelinje af det hollandske kongehus og var gift med politiker og militærmanden, Jean-Louis-Henri de Bancais markis d'Aragon (1763-1848). Ugen efter gentog han sit besøg, og han udbryder: *Hun er en engel, hun var så god at tilbyde mig anbefalingskrivelser til rundt omkring, især interesserer det mig at blive anbefalet til chefen for jagt- og forstvæsenet i Fountain-bléu.* Onsdag den 13. februar var han til middagsselskab dér, hvor han havde værtinden til bords.

En særlig oplevelse var det at komme til middagsselskab på den danske ambassade: *Vi var tolv. Af danske en frøken Krogh og en frøken Juul, begge meget nette danske. Schwitzer og Bendy af Artilleriet. Endvidere kom der: Md. St. Simon, Md. Blanche, Md. Maintenon, baron Maillon med to nette damer og gesandten fra Schweiz. Et ypperligt måltid med fransk elegance: Vin Côtes de Bourg, champagne Chateau Mang., Madeira Muscat.*

Excellencen var så god at give mig et adgangs-kort til messen i morgen. Klokkeren ti aften var jeg meget ordentlig hjemme.

I 1831 var skuespilleren og lægen Johan Christian Ryge (1780-1842) i Paris for at orientere sig om det franske teaterliv. Han gav en lidt mere udførlig skildring af et tilsvarende middagsselskab på ambassaden:

Da jeg kom ind i kammerherrens antichambre, hvor en stor mængde tjenere, både i livre og i borgerlige klæder, stod opstillede, spurgte en af dem om mit navn, jeg nævnede det, og nu trådte han

hen til den åbne dør af den sal, hvori selskabet forsamledes og fremsagde mit navn med høj røst. Derpå gav han mig et tegn til at træde ind. Gesandten, der af alle tituleredes Excellence og altså også af mig, var der med 3 andre gæster. Efterhånden kom flere, dog blev vi næppe mere end 12. Omtrent kl. 6 ½ gik vi til bords, og kl. 8 ½ var jeg allerede på hjemvejen. Vi blev imidlertid fortræffeligt beværtede, men med den hurtighed, hvormed der serveredes af i det mindste 6 opvartende tjenere, gjorde, at jeg – uanset retternes store mængde – i ordets egentligste forstand ikke blev mæt. Af vin serveredes to slags rød vin, madeira, champagne (midt under måltidet) og en sød vin til dessert.⁶¹

Indkøb

Ud over at erhverve sig en elegant garderobe opsøgte Charles Teilman også en urmager ved Pont Neuf og foretog en række interessante boganskaffelser inden for både det historiske og naturhistoriske område. Til sin svigerfar, Johan Bardenfleth købte han: "Om gigt og om opdagelse af midler til dens bekæmpelse", der er skrevet af en tysk læge, som praktiserede i Paris. Noget kunne tyde på, at den gamle søulk af en svigerfar på de ældre dage var plaget af gigt! Det pågældende værk "Monographie de la Goutte et découverte du moyen de les querir" blev en klassiker inden for den medicinske litteratur og opnåede at blive optrykt så sent som i 1924.

Om lørdagen, som Charles Teilman var kommet til Paris om torsdagen, opsøgte han den dengang så kendte bøsse-mager Lelyon i rue Richelieu no 67. Bøssemageren, der havde modtaget flere medaljer for sine jagtvåben, var desværre ikke hjemme,

Vedhæng til det ur, som Charles de Teilman købte i Paris. Signetet forestiller tre amoriner, der med bue og pil sigter mod hjertet. Teksten "Le plus heureux l'emporte" kan oversættes med: "Den lykkeligste sejrer"!

Foto: Privateje.

men næste dag blev forsøget gentaget, og denne gang med positivt resultat. Lelyon har lovet at lave en perkussionsmaskine. Et par dage efter modtog jægermesteren et brev fra Madame Lelyon med tegninger: Perkussionsmaskine med plan i fem afdelinger, der bevæger sig. Med en perkussionsmaskine ville man kunne fremstille en lille sprænghætte i kobber med en sats af kviksølv. Når bøssens hane smækkede ned mod sprænghætten, eksploderede kviksølvet og sendte en gnist videre til bøssens krudtladning.

Dagen efter besøgte Charles Teilman Madame Lelyon og havde gjort bekendtskab med den dejlige allerkæreste! Allerede fredag den 1. februar dukkede Lelyon selv op på hotellet for at meddele, at maskinen ville

være klar den førstkommande søndag. Sammen med Bille-Brahe besøgte han Lelyon den 3. februar, hvor han tog maskinen i besiddelse. Ikke underligt at jægermesteren ved middagen samme aften på ambassaden snakkede om perkussionshætter for at få at vide, at Den franske Armé ikke har korps med perkussion, fordi man tror, at det vil blive for kostbart!

Paris-Bordeaux

Den 29. februar aflagde Charles Teilman et sidste besøg hos den danske minister, Knud Fr. Juel, for at tage afsked – *pour prendre congé!*

Den 3. marts forlod han kl. 4 om morgenen Paris, hvor Holck, Brøndsted og Thorlacius fulgte ham til vogns. Her kom han i selskab med seks nonner, og med dem passerede han Loire ved Tours. Ved Angoulême bliver egnen bjergrig, overalt ege og bøge småskov, der i Milione Arpentes er opbrudt og dyrkes med vin.

Orleans den 5. marts, kl. 5 om morgenen: De seks nonner er endnu med. Vi er fløjet afsted med 4-6 hingste. Den første kusk, et afskyeligt vildt dyr med læder om vristen, pryglede hestene med en jernlænke det bedste han kunne, men nu kom heldigvis de ordentlige køresvende i blåt fløj med tykke piske i hånden. Den 7. marts kl. 7 1/2 om morgenen var han ved en arm af Garonne: Der er frosset is på vandet. Klart solskin, ikke en sky på himmelen. En fugl som en vagtel fløj sagte, lod sig på engang falde ned på en mark og blev borte – formentlig en rød vagtel (*conturnix rouge*).

Bordeaux

Den 8. marts 1828 må Teilman være kom-

met til Bordeaux, hvor han igen havde let ved at finde sig en god og hyggelig omgangskreds, men nu blandt en hel anden kreds af personer. Hvor det i Paris havde været med personer fra hans eget miljø, blev det i Bordeaux forretningsmiljøet med bankier og grosserer, der havde rødder tilbage til de københavnske storhandelsfamilier, der blev kerner i hans omgangskreds.

Den 11. marts 1828 kom Charles Bethmann (1805-1871) her om morgenen og indbød mig til en tur med van Hemerts familien til deres landsted, der er dejligt, og ligger dér, hvor Graves vinen gror, 3-4 lieues (mil) herfra i et vildnis af skov, der nu er omdannet til en vinhave. Steget af vognen spadserede vi til det lille vandfald i samtale.

Vandret op til en forfalden gård. Ny vinavl. Ranken er bedst, når den bliver 100 til 200 år gamle. 30 sous daglig til en arbejder foruden kosten. Graves er en rød drue. Medoc er et landskab på 1 mil, hvor Château Margaux og St. Julien ligger – der hører til områdets berømteste vine.

Clara Susanne van Hemert (f.1783) var året før blevet enke efter den danske konsul i Bordeaux, Isaac van Hemert (1773-1827). Hun var svigerinde til etatsråd Peter van Hemert (1734-1810), der blev bygherre til Brede Hovedbygning,⁶² og til Elisabeth van Hemert (1773-1835), der var gift ind i det store tyske handels- og bankierhus Bethmann og havde sønnen, Charles de Bethmann, der var bankier i Bordeaux.

*Havnen i Bordeaux.
Fransk kobberstik
fra 1700-tallet.
Foto: Public domain.*

Besøget på landstedet blev fulgt op med flere middagsindbydelser inde i Bordeaux, hvor han mødte nogle yngre medlemmer af den florissante handelsperiodes kendte københavnske familier, der skabte kolossale rigdomme og udgjorde et eget patriciakat. Blandt dem kan nævnes en nevø af agent Erich Erichsen (1752-1837) fra det kendte handelshus i København og Diderich Petri (1746-ca.1830), der i sin ungdom var ansat hos van Hemert i København og siden blev udstationeret i Bordeaux, hvor han giftede sig og stiftede familie⁶³. Endvidere mødte han Edvard Kirstein (1801-1861), der var købmand og senere dansk konsul i Bordeaux.

I Bordeaux løb Charles Teilman tilfældigvis på den danske kaptajn Peter Martin Cortnum, der havde en fortid som styrmand på et kaperskib under Englandskrigen. *Kaptajn Cortnums brig, Experience lettede anker og sejlede ned mod revieret (flodmundingen). Jeg bragte den store kasse med rejsegods ombord, som endog nåede ombord på det sidste. Underligt, hvor det brænder at se det kære Dannebrog veje mod hjemmet, tårerne stod mig i øjet, og jeg havde været meget glad ved at følge med – og dog er jeg ikke utilbøjelig til at gå ud, skønt det er afgjort, at ser jeg oftere den danske jordbrund, vil jeg straks holde fast ved den!*⁶⁴

Egnen omkring Bordeaux gav Charles Teilman muligheder for at gå på jagt og gøre ornitologiske iagttagelser. En dag gik han sig en tur til Demont de Mont de Marsan, hvor han omtaler *en gammel kone, værten, de tre smukke døtre, den gode vin, omelet i olie, kotelet, salt fisk i olie. Senere hjem i dårligt vejr for 30 sous, hvor jeg besøgte kuskens*. Hjemkommen fra denne tur kunne Bethmann imidlertid

fortælle ham, at tiden til hans afrejse var fastsat til dagen efter, den 1. april kl. 12.

Brevskriveri og fremtidsmuligheder

Både i Paris og i Bordeaux havde Charles Teilman været flittig til i de få ledige aften-timer at skrive breve hjem til den store familie- og bekendtskabskreds. Han begyndte med kongen og dronningen, søsteren og svogeren i Varnæs samt familien på Endrupholm, og herefter fulgte venner og bekendte i form af en række ministre, embedsmænd og godsejere for at ende med hans gudfar, Terman Ølgaard på Bramminge Hovedgård. Ud for hans navn står der i rejseudbogen tre kors, så jægermesteren må på et eller andet tidspunkt på rejsen være blevet gjort bekendt med, at den gamle cancelliråd var afgået ved døden.

Ud over at skrive breve begyndte han nu for alvor at overveje sine fremtidsmuligheder. Han vendte og drejede dem, og resultatet blev, at hans helbred ikke kunne tåle et længere ophold på De vestindiske Øer, så han måtte sætte sin lid til Frederik VI's løfte om at skaffe ham et andet embede enten i kongeriget eller i hertugdømmerne. Som begrundelse for sit ønske om forflyttelse ville han i sin ansøgning bl.a. henvise til kongens løfte om et andet embede, samt at han havde lovet sin afdøde broder, Tøger Teilman, at han i en overgangsperiode ville hjælpe den unge brorsøn, Tøger Reenberg de Teilman (1805-1852) med driften af Endrupholm, hvorfor hans tilstedeværelse i Danmark var nødvendig.

Afrejse fra Bordeaux med skibet Antigone

Efter at de først havde spist frokost med

suppe, koteletter, salt tunge, kaffe og likør, i alt 4 fr. 10 sous, tog han om morgenen afsked med bl.a. Erichsen og blev fulgt ombord på skibet "Antigone" af Diderick Petri.

Det pågældende skib blev ført af kaptajn Guérin. Ifølge det franske skibsregister⁶⁵ fandtes der øjensynlig kun et krigsskib af dette navn med ankomst til Brest i Normandie den 10. marts og da med en Ms. Melient som kaptajn. Det skib sejlede senere videre mod Sydamerika. Det kan være dette skib, der på sin udrejse har provianteret i Bordeaux, hvilket forklarer, at det kun medtog to passagerer i "luksusklasse", samt at der herskede en meget formel og korrekt tone ombord på skibet. Charles Teilman kunne imidlertid kun købe sig skibslejlighed til Martinique med dette skib. Hvordan han så kom videre derfra til St. Croix, var hans eget problem.

Efter at være kommet ombord konstaterer Teilman med en vis forbløffelse, at en række ting ikke var inkluderet i prisen. Han manglede pimpsten (sæbe), lagener, tæpper samt noget brevpapir. Han lod sig derfor sætte i land ved Pauillac og var kl. 3 1/2 igen ombord. *Jeg fik noget nydeligt sengetøj for 22 fr., et par pæne lagener for 10, et bomuldstæppe med blå kant for 12 samt mange stykker papir for 19 sous.*

Selskabet til middagen om bord var ubehagelig. Kaptajnen var fraværende, men alt er blevet så venligt og ordentlig, siden han er kommet tilbage. Den anden passager er kommet ombord – synes som selskab ikke at love meget. Det er skade, at der ikke er noget selskab ombord. Folkene hejser sejl og hiver anker, hvorved de råber "Sancta Maria". Oplysningen er meget mådelig i denne ellers herlige kahyt, da der kun hænger et lys højt oppe, så

jeg næppe kan se, hvad jeg skriver. Jeg er meget spændt og længes efter at se, hvordan rejsen går fra Bordeaux til Antillerne!

Sejlturen Bordeaux-Martinique

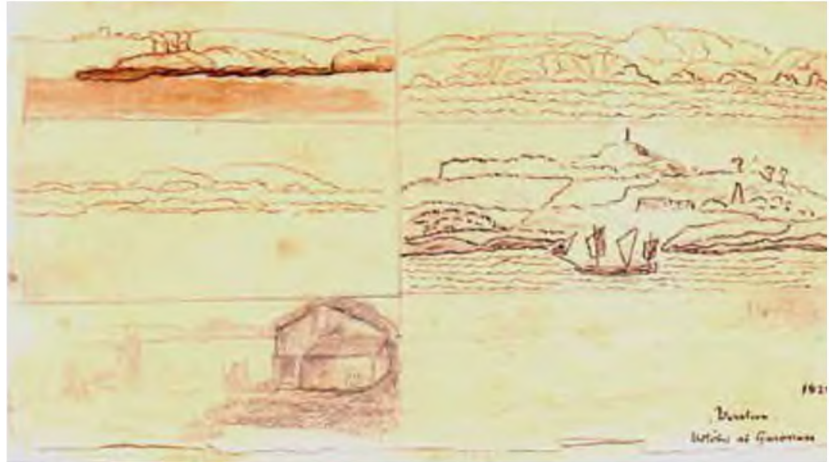
Den 2. april 1828: *Vi glider sagte ned ad Garonne. Vejret er køligt og dejligt. Landet til venstre er Medoc, ligner aldeles Sjælland med mange skove, der endnu ikke er grønne. Derimod er hvedemarkerne her herlige grønne. Hveden er omtrent 6" høj. Ned mod fjorden er der ingen vinmarker. En vejrmølle med en landsby gør det fuldkommen lig Danmark. Man hører nogle fugle fløjte.* Den 4. april var skibet ude i Biscayer Bugten. *Aldrig før har jeg oplevet en skærtorsdag uden at vide det!*

Teilman havde hele tiden øjnene med sig, registrerede daglig omhyggeligt – i mangel af andre begivenheder – dagens temperaturer og barometerstand. Dagbogsnotatet fra tirsdag den 8. april 1828 er et godt eksempel på, hvordan humøret og sindsstemninger var ombord: *Det er aften nu, vinden er endnu ikke god, luften overtrukket, vejret fugtigt uden at det regner. I går set 2 skråper (procellaria) og en lille krabbedykker (alea). I dag intet bemærket. Ingen tang eller flyvende fisk.*

Næste dag, den 10. april: *Set en skråpe (procellaria), stor brun ryg, hvid bug. Flere flyvefisk, qualler (tysk betegnelse for tang) og adskillige brandblærer (brandgopler), flere sejl fisk, der ser nydelige ud. Kroppe blå, sejlene hvide, med røde hoveder – fornemt og smukt. Kaptajn Guérin var så artig at tillade, at jeg fik arrangeret en bådhage med en pind for enden og derude et net til at fange med. Jeg har ordentlig moret mig med at fiske en mængde brandblærer, medusae, aurelia aurita, nogle cynea capollata med meget lang silkestråde, 4 fod lange. Andre gule med tegning af en blomst i toppen, men jeg har endnu ikke fået*

Vignetter med motiver fra sejlturen ned af Garonne floden. Tegnet af Charles Teilman, 1828.

Foto: Privateje.

tid til at lave tegning af det opfiskede eller beskrivelser. Værket og kobberstikkene, som jeg troede var med, kan jeg ikke finde. Fanget en liden musling $\frac{1}{2}$ tomme lang, som jeg har aftegnet. Den er omgivet foran af en blæreagtig masse, der er klar gennemsigtig, sammensat af mange forskellige nerver. Denne kloss (tysk betegnelse for klump) svømmede oven på vandet, og muslingen sad på vandskorpen; nu, idet jeg tager den, udgyder den nydelig ultramarin farve. Efter et par timers forløb syntes det indvendige at have forvandlet sig til et mørkeblåt farvestof. Der har vist sig mange underlige ting i dag: der iblandt især et legeme som en kugle med to vinger som uafsladelig bevæger sig. En sammenrullet rød ting omtrent 8" lang. Et stykke, der lignede et granatæble, men var for langt borte til at blive fanget. Goplerne (meduserne) forekommer mig at være de samme, som ved den franske kyst, og de ti, som jeg fangede i går, kunne jeg ikke skelne at være mere en art, skønt jeg intet kan sige om arten, da jeg mangler en håndbog!

Lørdag den 19. april passeredes ækvator

og i de følgende dage sås en enkelt svale, ligesom det lykkedes ham at fange krabber og tang samt to ganske afskyelige dyr, som jeg antager, kan være meerhajer.

Den 23. april uden sammenhæng med beskrivelsen af de pågående havbiologiske undersøgelser fremkom jægermesteren med et ønske om at være på konditoribesøgen enten i København eller Paris: Havde man her Bellevue eller André Pedrins konditori på Nytorv eller Tortomis Café på Boulevard des Italiens eller Café de la Paix i Paris – eller blot et glas champagne – hvilken herlighed! – Havet er dejligt, men en april morgen på landet i det kære Danmark er meget smukkere. Den kølige luft og den søde fuglesang er over al beskrivelse dejlig. Nu begynder enkelte blomster at komme frem. Himlen give held, at jeg i dag et år måtte være hjemme!¹⁶⁶

Endnu ganske stille. Vi har aldeles ingen vind, men kun en åndsfortærende "gyngen". Her er kedeligt. Aftenen er meget smuk, solen sank i et purpur hav, hvor der var enkelte "fjelde og øer" af skyer, ibenholtssorte med en ganske smal gylden

kant. Bølgerne lyste grønt og farvedes hist og her af aftenrødens ild. Nu stråler Venus og Det sydlige kors, der er et dejligt stjernebillede, bestående af 4 store stjerner og en liden. Der fløj stjerneskud gennem korset, da jeg tænkte på, at jeg ville fortælle søster Christiane herom. Men Gud give, at disse "forlystelser" snart må være ombyttet med Nordens kolde himmel.

Mandag den 5. maj dukkede Martinique endelig op efter knapt fem ugers sejlads. Solen daler i sin røde ild. Foran hæver Dominique sig i tre underfulde bjerge indhyllet i mørkeblåt, der ganske løber sammen med skyerne. Fjernt mod nord ses Guadalupe, som skjules i blåagtige skyer.

Martinique

Om morgen den 6. maj før solopgang var Antigone tæt ved Martinique. Hele landet strækker sig fra syd til nord. Solen begyndte med at hæve sig over bjergene og vil desværre nok snart gøre det umuligt at sidde her og indånde den dejlige morgenluft.

Landet er bare høje bjerge gennemskåret af frygtelige kløfter, hvor det syntes kun slanger og firben kan trives – og i det højeste kun en stakkels neger, der i Afrika ville have det meget værre i den brændende sandørken, kan dog holde ud at være her. Jeg har ikke engang lyst at gøre ekskursion, men har det ivrige ønske snart at måtte finde en skibslejlighed videre. I dette øjeblik lige midtfor i landet en negerlandsby, der er tækket med blade fra kokospalmen, omringet af banan- og palmetræer. Gid negerne ville bringe os nogle frugter! Især banan og melon længes jeg efter samt ananas. Man ser tydelig folkene på strand-sletten.

Til venstre ligger en kirke lige ved stranden med firkantet tårn og rødt tag omgivet af nogle

små landsbyer, hvor udenfor står herlige store hestekøretøjer opstillet til tømning med retning opad en sukkermark, der ser noget gullige ud, som om den mangede regn. Bjergene er bevokset med krat, stiger straks til en frygtelig højde og har i øvrigt en hætte af tykke skyer. Især det allerhøjeste er meget lig et krater. Oppe på bakken brændte en ild for at vise vej.

Efter at være kommet i havn onsdag den 7. maj besøgte jeg Gerards kontor, hvor den ansatte, Hr. Chevalier talte engelsk. I går havde der været god lejlighed til St. Thomas, og man venter hver dag.

Gud give, at jeg var dér! Det antigonske liv var forførdeligt!

Nu har jeg spist en herlig frokost hos hr. Chevalier. Gud give, at jeg snart må finde skibslejlighed til Sct. Croix, denne by er rædsom midt på dagen!

En boghandler modtog mig med allerstørste godhed, som virkelig rørte mig. Jeg sad dér hele dagen, da det blæste så gyseligt efter kl. 12. I den nydelige boglade er der allehånde pæne ting i papir, som til højre et billede af Schweitz, et smukt kobberstik, hvorefter følger en mængde nydelige billeder. Under bogreolen ved gulvet: Handsker, halsbånd og alt, hvad en dame ville ønske og andre med nips, Eau de Cologne og til venstre atter bøger.

Middagen blev indtaget sammen med øens kommandant, der er en meget artig herre, og politimesteren i den herlige klub.

Fredag den 9. maj, Kl. 11: Gud være lovet, ombord på den engelske "mailboat". Det var en skrækelig by, snarere gold med en rasende varme og en frygtelig stank. Dog meget herlige folk og en stor amerikansk klub, der er en brillant bolig, der passede sig for en generalguvernør.

Dominique

Lørdag den 10. maj 1828, morgen kl. 6, ligger vi

til anker ud for Dominique. Lige for ligger byen Rosseau, der består af omtrent 30 huse omgivet af ret nette haver med kokospalmer og jasminurt. Bygningerne er ganske europæiske i to etager. Over byen ses et fladt fjeld at skyde sig frem med banan og ananas planter. Landet er utroligt smukt og beplantet fra øverst til nederst med sukker, kaffe og bomulds plantager.

Der er ellers afskyeligt og uhyre fælt på slig en lille "mailboat", hvor det stinker på det allerværste af høns etc.

Søndag, den 11. maj 7½ Morgen. Vi ligger tæt under Basse-Terre på Guadalupe – Byen ser skiden ud, men har en smuk beliggenhed lige ved vandet, omgivet af en halvrund kreds – vistnok en hel mil i omkreds – og dyrket med sukkermarker, ananas haver og kaffeplantager, hvor der af og til ligger ret smukke og store huse. Denne omkreds omgives med fjelde omhyllet af skyer, hvoriblandt det højeste ser meget kratermæssig ud.

Fortet ligger ved den sydlige side af byen. Volden er gamle sorte mure. I øvrigt udmærker byen sig ved tvende små bygninger med fladt tag. Nærmest ved vandet tvende lange, store bygninger, dog mørke i farverne, og et firkantet gult hus med hvide vinduesskodder (rådhuset).

Soldaterne – som for lidt siden havde eksercits – kommer nu ud af fortet. Der er mange træer i byen og det hele ville blive et af de nydeligste prospekter, som denne skrækkelige egn kan fremvise.

Landet er endvidere meget smukt for øjet, behageligt grønt og endnu oversået med plantager. Men skrækkelig må det være at bo derpå dette langs havet værende sted, hvor solen må brænde afgrøden. Stor lykke er det for mig, at himlen er ganske bedækket af skyer.

Efter chokolade serveredes der to timer senere bananer i en ret af fløde. Kaptajnen var et par timer i land.

På toppen af bjergene holder skyerne sig i en finere hvidlig masse af alle mulige farver, der i et maleri ville have afgjort virkning, farver som jeg aldrig har set anvendt. Fru Bolette Puggaard skal gøres opmærksom herpå. Bolette Puggaard, født Hage (1798-1847), var gift med grosserer Hans Puggaard (1788-1866), der var en af datidens kendte danske forretningsmænd. Bolette Puggaard hørte sammen med ægtefællen til den kreds af borgerlige mæcener, der i 1840'erne støttede kunstnere som Constantin Hansen, Jørgen Roed, H.W. Bissen og Wilhelm Marstrand. Bolette var i 1830-31 privatelev hos C.W. Eckersberg og har bl.a. malet italienske landskaber.

Antigua

Et lidet stykke af det østlige Antigua ligner aldeles det kære danske. Bakkerne her er bedækket med træer og sukkermarker, der i en afstand af en engelsk mil aldeles ligner den grønne rug og hvede. Små fiskerhytter ligger ved vandet, hvor bakken løber ud.

Den rasende brændende sol er nu borte kl. 2. Vi er to mil fra Antigua – men det er stille og lyner stærk foran os. Landet ligner her aldeles kysten ved Calais – lige for er en hvid vejrømle omgivet af dyrkede marker i en smuk dal. Lidt fra stranden ligger plantagen med negerbyen. Den nærmeste kyst, som vi kunne nå på en halv time, har sandrevler. En hvid fugl kredsede over os, den lignede en fjordterne (sterna hirundo).

Vi sejlede i denne morgen, tirsdag, den 13. maj, ind i en smuk bugt, hvor yderst på pynten ligger et cirkelrundt batteri. Flere smukke plantager både foran og af og til mellem bjergene. Inderst i bugten, der er dækket med stærke batterier, ligger staden Sankt John omgivet af højere og lavere veldyrkede marker. På reden ligger 6 store 3

master. Vi passere et fast batteri med 48 store kanoner. Antigua var den engelske flådes hovedbase i Det Caribiske Hav.

Gik i land og fik en herlig frokost med the hos Mr. Brandt, hvor Seigneur Guriane straks genkendte mig.

Set en fugl, som en routerne (sterna caspie) med sort hale, næb og ben lakrids.

Natten mellem den 13. og den 14. maj fra Antigua til Montserrat var ganske forfærdelig med torden og lynild. Vinden løb minutligt i alle hjørner, og himlen var idelig ild.

Vi var 24 timer fra Antigua hertil, omtrent 5 danske mil – umådelig kedeligt – hvert øjeblik måtte vi være i kahytten – høj søgang, den hele aften og nat lynede det uafbrudt. Kaptajn Bernaets siger, at det er første gang, at han næsten uafbrudt har fundet modvind. Disse egne med den evige torden.

Montserrat

Kaptajnen er nu onsdag den 14. maj gået i land på Montserrat, der er et bjergfuldt land ligesom de andre, men her er ingen byer, alene nogle huse med en mølle ligger omgivet af et veldyrket land

med smukke sukkermarker, der hæver sig lidt ved kysten.

Nevis

I går var det en sand festdag, da kaptajnen bragte en skildpadde med fra Antigua, som vor kok tillavede. Den smagte herligt. Men uden egen forsyning er det ellers mådeligt på skibet med måltiderne. Alt her er skident og uordenligt i højeste grad. Efter bordet blev fanget en liden haj, der straks kogtes og blev fortæret med megen grådighed. Jeg tog kun en mundfuld og ærgrede mig, fordi jeg have lade mig overtale. Denne nøden er kedelig!

Ved bortgangen fra Sct. Kitts en højst mærkelig skyepumpe, der gik gennem den blå æter og med rødlige og blå skyer. Denne by har en nydelig beliggenhed, har en veldyrket slette, begrænset af høje bjerge i smuk farve. Et fjeldtag træder frem over de grå skyer. De finere skyer mod nord i de dejligste farver, ubeskriveligt dejligt som et maleri. Christi Himmelfartsaften.

Fredag den 17. maj 1828 ved solopgang: Vi er under sol, vejr og vind som på Sct. Thomas, da regnen nu er forsvundet. Vi fik i går nye passagerer ombord, heriblandt en grev Adams, der har

Byen St. Kitts: "Træhuse med mange kokos (palmer) i blandt." Tegnet af Charles Teilman, 1828. Foto: Privateje.

givet mig sit visitkort. Hvor ville det være herligt at gøre en visit i England, – og hvor ubeskriveligt om 2 måneder at rejse mod nord. Jeg længes efter Endrupholm. Klokkeren 11,15 var grev Adams så god at give mig nogle magnesia, da min mave er ikke ganske vel, skønt jeg heller ikke har nogen egentlige smerter.

Vi er nu 20 til 30 mil fra St. Thomas. Kl. 2 var jeg rask. Hvilken lyksalighed, at jeg befinder mig vel. Måske om nogle dage har jeg det fint?

Tortola

Lørdag den 18. maj 1828, morgen kl. 7, ved Tortola havn (Britisk Vestindien). Kl. 10 ser vi St. John tæt ved os. Måger lig "Ride" (Rissa tridactyla) lander med ganske mørk ryg – flere forskellige sorter bor her i tusindvis på fuglebjerger, flere i nærheden af Tortola.

St. Croix

Søndag den 19. maj 1828, Kl. 3 ankom jeg til Christianssted, hvor jeg tog ind hos Md. Grey og spiste til middag dér. Gjort visit hos generalguvernøren, der indbød mig til selskab samme dag, der var meget brillant og morsomt. Mange damer, dans og set gamle bekendte igen.

Mandag, den 20. maj 1828 var Charles Teilman imidlertid lidt mat, hvorfor han

Toldboden i Christianssted på St. Croix, hvis ældste dele daterer sig tilbage til 1734.

Foto: Historic American Buildings Survey. (Liberly of Congress, Washington)

måtte sende afbud til endnu et middagselskab. Om tirsdagen tog han til "Westend" for at besøge Christian Wormskjold, der siden 1814 havde opholdt sig på De vestindiske Øer, først som justitssekretær og senere som auditør og kgl. advokat (statsadvokat). Han var alvorlig syg, og da han ønskede at dø hjemme i Danmark, stod Charles Teilman med endnu en god grund til at forlade St. Croix hurtigst muligt for at følge Wormskjold hjem.

Opholdet på "Westend" blev derfor længere end oprindelig planlagt, og først to dage senere forlod Charles atter Wormskjold for nu at gøre visitter på en række plantager som bl.a. Grove, Montpellier, Betlehem, Hope og La Grange.

Og endelig tirsdag, den 28. maj 1828 – seks måneder efter rejsen var påbegyndt – oplyser dagbogen lakonisk: Indsat i embedet som toldinspektør. Spist hjemme. Besøgt Betlehem. Prøvet en ny hest!

Dette er dagbogens sidste indførsel, men et halv år senere findes der endnu én indskrevet et tilfældigt sted i bogen ved Scilly Øerne 45 km sydvest for Landsend i Cornwall den 23. november 1828, klokken 9 om aftenen: Min stemning er så spændt, at jeg

aldeles ikke kan fatte, at jeg nu skal finde et nyt liv. Jeg har næppe mod til at håbe – at gense fødelandet og venner – i morgen ser jeg måske land. At gense de trofaste venner i Varnæs og på ENDRUPHOLM!⁶⁷

Årene efter 1828

Dagbogens totale tavshed om hjemturen fra St. Croix i november 1828 er typisk for Charles Teilman. Christian Wormskjolds alvorlige sygdom har gået ham på, og fæteren døde også umiddelbart efter hjemkomsten den 18. januar 1829 og blev begravet i det endnu eksisterende familiegravsted på Frederiksberg Kirkegård. Desværre skrev Charles Teilman heller intet referat af samtalen med Peter v. Scholten.

Vel hjemme igen viste Frederik VI nu Charles Teilman sin kongelige nåde og velvilje ved den 21. marts 1829 at udnævne ham til hofjægmester, men et nyt embede hjemme i Danmark kom ikke på tale. Teilman måtte derfor igen vende tilbage til Vestindien og til det for ham så usunde klima. Han var igen tilbage på St. Croix den 3. december for at tiltræde embedet den 9. december 1829. Han søgte herefter af helbredsmæssige årsager sin afsked som toldinspektør, der blev ham bevilliget med virkning fra 30. april 1832 i nåde og med pension.

Hermed var ulykkerne ikke færdige! I 1833 blev Endrupholm solgt, og som en ringe trøst i forbindelse hermed erhvervede hofjægmesteren sig forpagtningen af de kgl. jagtrettigheder på Skads, Nykirke, Fåborg, Årre, Grimstrup og Åstrups sogns marker på livstid mod en årlig afgift af 45 rdl. sølv.

Charles Teilman lejede sig nu ind på

Kørup Gods ved Kerteminde og helligede sig jagten og naturvidenskaben. Som jagt-fælle havde han i 1830'erne og 1840'erne af og til den senere Frederik VII. Efter sit mislykkede første ægteskab med Frederik VI's yngste datter, prinsesse Vilhelmine boede prinsen først i Fredericia og efter 1840 i Odense som guvernør på Fyn, hvor hofjægmesterens svoger, Carl Emil Bardenfleth var kronprinsens hofchef. Prins Frederik elskede friluftslivet og jagten, og da Bardenfleth var knapt så interesseret, rykkede Teilman i "felten" som hans stedfortræder, og om deres fornøjelige jagtture både på Fyn og i Jylland gik der frasnagn.⁶⁸

På det ornitologiske område kom Teil-

Titelbladet til den af Charles Teilman i 1848 udsendte pjece.

Foto: Privateje.

man i forbindelse med Niels Kjærbølling (1806-1871). De tidligere på Endrupholm beroende fugletegninger, der var malet efter naturen af Jeppe Staun,⁶⁹ blev udlånt til Christian VIII's fuglekabinet på Amalienborg. De blev brugt som forlæg til fugletavlerne i Kjærbøllings værk "Ornithologia Danica, Danmarks fugle", som Kjærbølling begyndte at udsende i 1848. Endvidere meddelte jægermesteren Kjærbølling sine mange ornitologiske iagttagelser, som blev indarbejdet i værket om Danmarks Fugle 1851-1852. Teilman havde også gjort notater på St. Croix til en afhandling om fuglelivet i Vestindien, men dette materiale blev aldrig færdigbehandlet.⁷⁰

I årene omkring 1840 publicerer Charles Teilman under forskellige pseudonymer som "Anders Fisker" eller "Engammel Jæger" bl.a. en lille rejsebeskrivelse tværs gennem Jylland, en folkelig fortælling om Bjovlund Trold og rejseminder fra et naturforsker møde i Stockholm i 1842. Og endelig i forbindelse med Treårskrigen udsendte han pjecen: Nogle Vink til Jægere – meget brugelig for de Skytter, som nu drager i Felten.⁷¹

Under et langt sygeleje i begyndelsen af 1843 var astmaen ved at tage livet af ham. Her dukkede Frederikke Dorothea Leschly (1817-1889) op. Hun plejede og passede ham – og de forelskede sig. De blev gift den 27. juni samme år i Christiansborgs Slotkirke, og fik den 16. marts 1845 sønnen, Tøger Reenberg de Teilman. Han kom på Herlufholm, hvor han døde allerede den 1. marts 1860 af lungebetændelse. På hans grav rejste hans kammerater en endnu eksisterende gravsten. Der er noget, der kunne tyde på, at sønnen havde arvet sin fars for-

*Tøger Reenberg de Teilman (1845-1860). Litografi.
Foto: Privateje.*

nemme evne til at kunne omgås med alle og være ven med de fleste.

Hofjægermester Andreas Charles de Teilman døde selv af astma den 10. december 1852 på Frederiksberg, hvor han de sidste år boede i Allégade 22, og han blev begravet på Frederiksberg Kirkegård.

Noter:

1 Einar Jensen, s. 113-114.

2 FRA VI, s. 603-34.

3 FRA VI, s. 633.

4 Den pågældende dagbog ejedes endnu i 1990 af Hellen de Teilman Wied (1915-94). I hendes bo var den ikke længere at finde.

5 Ejes i 2017 af Carsten de Teilman Hald.

6 Dagbogen: 21/4 1828.

7 Dagbogen: 24/4 1828.

8 Dagbogen: 18/4 1828.

- 9 Dagbogen: 4/4 1827.
 10 Sven Houmøller, s. 10.
 11 I.K. Rosenørn-Teilman, s. 14.
 12 Peter Jessen, s. 6-16.
 13 Erik Pontoppidan, s. 630-31.
 14 FRA XIX, s. 62-96. 1975.
 15 Bernt Løppenthin: s. 125.
 16 Dagbogen: 30/4 1828.
 17 Danmarks og Islands Fugle, s. 159, noten.
 18 Danmarks og Islands Fugle, s. 116
 19 Dagbogen: 13/4 1828.
 20 Dagbogen: 4/5 1828.
 21 Dagbogen: 6/6 1828.
 22 Dagbogen: 19/4 1828.
 23 Rejseforberedelserne er nednoteret et par måneder efter de fandt sted og er uden dato.
 24 Dagbogen: 20/4 1828.
 25 Le Nouveau Conducteur de l'Étranger à Paris, s. 19.
 26 Dagbogen: 20/4 1828.
 27 Dagbogen: 5/5 1828.
 28 Dagbogen: 11/4 1828.
 29 Dagbogen: 24/1 1828.
 30 Dagbogen: 16/2 1828.
 31 Guide pittoresque, s. 13 og Dagbogen: 29/1 1828.
 32 Königlich-Dänische Hof- und Staats-Calender 1829, spalte 179.
 33 D.A.A.1991-93: s. 770 – tilhørte Moltke slægtens Glorup linje.
 34 Th. Thaulow, s. 220 pp.
 35 Dagbogen: 29/1 1828.
 36 Dagbogen: 26/1 1828.
 37 Dagbogen: 31/1 1828.
 38 Dagbogen: 1/2 1828.
 39 Dagbogen: 4/2 1828.
 40 Dagbogen: 13/2 1828.
 41 Dagbogen: 31/1 1828.
 42 Dagbogen: 7/2 1828.
 43 Dagbogen: 26/1 1828.
 44 Dagbogen: 7/2 1828.
 45 Dagbogen: 13/2 1828.
 46 Catalogue Raisonné.
 47 Frédéric Mercey, Tome 14, 1854, s. 807-816.
 48 Dagbogen: 12/2 1828.
 49 FRA XXIV-2, 1988, s. 229.
 50 Conducteur de Paris, s. 247.
 51 Dagbogen: 8/2 1828.
 52 Dagbogen: 4/2 1828.
 53 Dagbogen: 27/1, 29/1, 30/1, 4/2, 5/2, 7/2, 13/2 1828.
 54 Dagbogen: 27/2 1828.
 55 A. Thiers, IX, s. 409-411.
 56 Dagbogen: 26/1 1828.
 57 Dagbogen: 25/2 1828.
 58 Dagbogen: 20/2 1828.
 59 Charles Teilman forærede senere de pågældende plancher til pastor H.N.T. Friis, Vilslev, der var gift med hans brordatter, Sophie Amalie de Teilman.
 60 Dagbogen: 23/2 1828.
 61 Klaus Neiiendam, s. 87-88.
 62 Tove Clemmensen et al.: s. 50.
 63 Niels Petri, s. 65.
 64 Dagbogen: 21/3 1828.
 65 Annales maritimes I, s. 991.
 66 Dagbogen: 10-23/4 1828.
 67 Dagbogen: 23/11 1828.
 68 J. Madsen, s. 97-99.
 69 Kong Christian VIII's Dagbøger IV, 1. del 1839-43, s. 61.
 70 Materialet opbevares på Det kgl. Bibliotek.
 71 J. Richter: "Jægermesteren på Kærgård" indeholder oplysninger om Charles Teilmans litterære aktiviteter og hans liv efter hjemkomsten.

Litteratur

- Catalogue Raisonné des *tableaux de la Galerie de M. le Maréchal-Général Soult, Duc de Dalmatie*, Paris 19.-22. maj 1852.
 Clemmensen, Tove og Hanne Raabyemagle: *Brede Hovedbygning*. Nationalmuseet 1996.
 Danmarks Adels Årbog: 1925: Holck, 1928: Wormskjold, 1932: Rosenørn, 1937: Benzson, 1943: Gersdorff, 1946: Wedelsparre, 1948: Bardenfleth, 1970-71: Raben, 1991-93: Moltke, 2000-02: Juul og 2006-08: Teilman.
 Guide Pittoresque de L'Étranger dans Paris et Environs. Paris 1843.
 Houmøller, Sven: *Excellencen Otto Dilleu Rosenørn-Lehns optegnelser*. København 1960.
 Jensen, Einar: *Kjærgaard. Historien om en herregård og dens skæbne, om dens egn og dens brug*. JPbureau's Forlag 1986.
 Jessen, Peter: *Morten Wormskjold – den glemte opdagelsesrejsende*. København 1987.
 Kong Christian VIII's *Dagbøger og Optegnelser*, København 1943-1995.
 Königlich-Dänischer Hof- und Staats-Calender für das Jahr 1829.
 Løppenthin, Bernt: *Danske ynglefugle i fortid og nutid*. Odense 1967.
 Madsen, Jesper: *Kærgård. Fra Ribe Amt 1908*, s. 97-99.

Madsen, Jesper: Sneum og Tjæreborg Sogne. *Fra Ribe Amt 1911-14*, s. 459-60.

Marchant, Francois Marie: *Le Nouveau Conducteur de l'Etranger à Paris en 1822*. Paris 1822.

Mercey, Frédéric: *La Galerie Espagnole du Marechal Soult*, *Revue des Deux Mondes*, Nouvelle période, tome 14, 1854.

Neiiendam, Klaus: *Dr. Ryges dagbog*. Paris 1832, s. 87-88. København 1979.

Petri, Niels: *Stamtavle over slægten Petri*. Forlaget Rhodos, København 1995.

Pontoppidan, Erik: *Den Danske Atlas*, Tomus I. København 1763.

Renouard, Jules et Cie: *Guide pittoresque de l'Etranger dans Paris et ses environs*, Paris. U.å.

Richter, John: Jægermesteren på Kærgård. *Fra Ribe Amt 1923-27*, s. 603-634.

Rosenørn-Teilmann, I.K.: *Om slægten Wormskjold (1757-1871)*. København 1902.

Teilman Hald, Carsten: *Jeppe Staun. Fra Ribe Amt 1975*, s. 61-96.

Teilman Hald, Carsten: Et vestjyske herregårdsbibliotek, *Fra Ribe Amt 1988*, s. 228-238.

Teilman Hald, Carsten: Det vigtigste fra Kærgård. *Fra Ribe Amt 2004*, s. 35-46.

Teilmann, Charles: *Bjovlund Troid*, Orion 2. Bind, 1839.

Teilmann, Charles: *Danmarks og Islands fugle*, Ribe 1823.

Teilmann, Charles: *Jättegrøder på Håstholmen*. Tidsskriftet

Teilmann, Charles: *Rejseminder* (fra Stockholm), T.A.

Beckers historiske kvartalskrift, "Orion" I, 1843. Kosmos, I. bind, 1843.

Teilmann, Charles: *Trende Dages Rejse fra lille Belt til Vesterhavets Sandbjerg*. Hist. statistisk Månedsskrift for Ribe Stift, juli 1838.

Termansen, J. Th.: Nogle optegnelser over Slægten Termansen, *Fra Ribe Amt 1969*, s. 267.

Thaulow, Th.: *Lillie-Juulernes Slægt*, København 1925.

Thiers, Adolphe: *Consulatets og Kejserdømmets Historie*, bind IX. København 1850.

Vibæk, Jens: *Vore gamle tropekolonier: Dansk Vestindien 1755-1848*, bind 2. Fremad 1966.

Ikke trykte kilder

Teilman, Andreas Charles de: *Dag- og Erindringsbog fra Rejse: Endrupholm-Paris-Bordeaux-St. Croix*.

Carsten Michaël de Teilman Hald, cand. jur., Sct. Marcus Plads 10, 1921 Frederiksberg C. Har tidligere dels med artikler i Fra Ribe Amt, Mark og Montre, Personalhistorisk Tidsskrift m.fl. dels med bøgerne "Vestjyske Adelsfolk" og "Et vestjysk apotekerhjem" behandlet lokal- og kulturhistoriske emner.

Fra Abskowgarth til Askovgård

Af Lars Grundvad og Nick Schaadt

Askov-skatten med dens mange dele. Bemærk de bevarede rester af bæleteremmen, som var lavet af fløj. Foto efter Lindahl 1988, s. 212.

Indledning

I 1852 dukkede der en stor sølvskat op i Søren Pedersens lade i Askov. Skatten bestod af ca. 1500 g sølvsager, som alle var gemt væk i en jydepotte. Der var store mængder per-

sonligt dragtpynt som bælder, snøreringe og tilhørende dragtnåle, mens bordservicet bestod af fem skeer og to bægre, og hertil kom fire mønter. Mønterne anses altid for at være særdeles vigtige i skattefund, idet de indsnævrer dateringen for skattens bortgæmmelse. I Askovskatten var den yngste mønt slået i 1649, hvorfor skatten hører til kategorien "svenskekrigsskatte". Denne gruppe af fund er interessant, blandt andet fordi den er en vigtig kilde til at forstå hvilke tragedier, der udspillede sig i store dele af Danmark ved midten af 1600-tallet – i særlig høj grad i Sydjylland, hvor sognebeskrivelser beretter om områder, der blev lagt op mod 80-90 % øde.

Askov ligger umiddelbart vest for Vejen og øst for den mindre landsby, Malt (se side 73), som huser en fin kvaderstenskirk, der i sine velmagtsdage rummede et af de sjældne, romanske, gyldne altre, som blandt andre Knud J. Krogh har beskrevet i artiklen *Gyldent alter, glasmalerier og andre fund fra Malt Kirkes kor*. Askov-området har en god beliggenhed i landskabet. Således ligger Kongeåen og de tilstødende engdrag ikke langt mod syd, Malt Mose mod vest, Vejen Å mod nord og Hervejen mod øst. Trafikken på sidstnævnte har med sikkerhed været en kilde til indtægt og udvikling for egnens beboere gennem hele Danmarkshistorien.

Udgravningens placering er markeret med blåt på det Høje Målebordsblad fra 1869. Til venstre ses Vejen Kommunes geografiske udstrækning. Arealet svarer til Museet på Sønderskovs ansvarsområde.

Grafik: Museet på Sønderskov.

I sin nuværende form bærer Askov især præg af højskolen og højskolebevægelsens tilstedeværelse siden 1865, mens den visuelle del af landsbyens ældre historie stort set er udvisket og for en stor del ikke tidligere beskrevet.

Når arkæologien og de historiske kilder spiller sammen

For Askovskatten gælder, at skatten som berettende kilde bliver forstærket af den viden, arkæologien og de historiske kilder kan bidrage med. Mere specifikt er det fortællingen om en hovedgård og den udvikling gården fysisk gennemgik i tiden omkring skattens bortskaffelse. Som arkæologisk kilde foreligger resultaterne fra ældre udgravninger i Askov og af de meget omfattende udgravninger, Museet på Sønderkov gennemførte i perioden 2004-2010. Det drejer sig om et ca. 70.000 m² stort areal i den nordøstlige del af den nuværende landsby. De arkæologiske levn blev fundet på et større plateau, som er landskabeligt velafgrænset, og man forstår hurtigt, hvorfor stedet har været bebygget kontinuerligt gennem ca. 2000 år. Udgravningerne blev gennemført forud for Vejen Kommunes udstykning af parcelhuskvarteret, Rølkjær og før Askov Kirkes udvidelse af Askovs kirkegård.¹

Udgravningerne og resultaterne

I 1994 udkom bogen "Askov. En historisk billedbog", der blandt andet tager udgangspunkt i de få arkæologiske udgravninger, som var gennemført i Askov indtil da. Idet der er gået mere end tyve år siden bogen udkom, skal den følgende gennemgang for-

stås som en fortsættelse af det fremlagte materiale, der blev offentliggjort via det store arbejde sognepræst Agner Frandsen og museumsleder fra Museet på Sønderkov, Svend Aage Knudsen, lagde i redaktionsarbejdet dengang. Den historiske billedbog fortæller om Askovs historie baseret på de historiske skriftlige kilder, kortmateriale og fotos. Især for den yngre del af byens historie er der stort fokus på det tilgængelige fotomateriale.

Udgravningerne 2004-2010

I det nordvestlige hjørne af udgravningsarealet lykkedes det over flere udgravningsetaper at afdække en del meget store hustomter, som var rejst i flere faser, hvilket gjorde udgravningen af dem en anelse kompliceret. Det tolkedes af udgravningslederen, at der er tale om faser af gården *Abaskowgarth*, som blev nævnt første gang i de skriftlige kilder allerede i 1438, og som kunne ses på det lidt yngre, historiske kortmateriale. For alle på nær én bygning tolkes det, at der er tale om ladebygninger og udhuse, som har huset udsæd, landbrugsredskaber, dyrehold, gårdens personale etc. Der blev udtaget jordprøver fra talrige stolpehuller ved udgravningen, og håbet var, at de ville kunne belyse hvilke af husene, der specifikt havde rummet hvad. Desværre var der intet brugbart materiale, som kunne vise mere, end hvad stolpehullerne kunne oplyse.

I alt blev der undersøgt 11 hustomter, som alle sandsynligvis havde tilhørt én ganske stor gård, der nogenlunde kunne dateres til perioden 1500-1659. Slutdateringen er definitiv, for gårdsdelene, der blev udgravet, var tydeligvis brændt. Denne slutning

Et udsnit af udgravningsplanen fra de store arkæologiske undersøgelser ved Askov. De mange huse fra renæssancen er trukket frem og de mange jernalderspor tonet ud. Bemærk den halve rektangulære form, som strækker sig ud af udgravningsfeltet mod nordvest – Dette tolkes som fundamentet til hovedgården, Abskowgarth.

Grafik: Museet på Sønderkov.

stemmer meget sandsynligt overens med en skriftlig kilde, som beskriver denne begivenhed. Flere af udhusene havde været rejst tilnærmelsesvist samme sted, så de ikke kunne have stået samtidigt, hvilket viser, at gården havde en vis levetid. Det understøttes også af, at man formåede at ombygge og nogle gange flytte flere bygninger.

Økonomihusene varierede i størrelse, og flere af dem var meget store. Tredive meter

lange hustomter med en bredde på over syv meter var ikke usædvanlige (se side 76). Det vil sige at ladebygningerne kunne udgøre mere end 210 m². Husene var funderet på to rækker regelmæssigt placerede stolper, som var sat i dybe og tydelige huller. Imellem stolperne var husets vægge konstrueret. Muligvis som en tidlig variant af bindingsværk, men der blev desværre ikke fundet rester af væggene ved udgravningen, så der er kun tale om et kvalificeret forslag. Ved at bygge så velfunderet kunne det bærende hustømmer, som jo var placeret ude i selve væggen, godt bære husets tagkonstruktion uden støttende stolper inde i selve husets rum, hvilket betød, at huset blev langt mere brugbart.

En interessant detalje, som blev opdaget ved udgravningen af en brønd, var, at i hvert fald nogle lader havde haft pikstenbelægning på gulvene. Således var en hel sektion af et sådant gulv sunket ned i en af brøndene, da den blev sløjfet, og fylden begyndte at sætte sig. Herved kunne det også ses, at brønden var ældre end huset.

Længst mod nord lå pladsens arkæologisk set mest interessante bygning, da der var tale om en konstruktionstype, der endnu fremstår som unik i regionen. Konstruktionen var svær at tolke, for der blev fundet så mange stolpehuller, at der ved første øjekast ikke kunne udredes nogen af de normalt kendte hustyper, som eksempelvis ladebygningerne hører til. Men ved at anskue de mange stolpehuller i fugleperspektiv fremgår det, at de sammen udgør et halvt rektangel, hvor den anden halvdel givetvis endnu ligger uberørt mod vest under færefolden, som ikke er udgravet.

Ét af de meget omfangsrige udhuse ved Askovgård. Vægstolpehullerne er her markeret med de røde spande. Huset var placeret oven på en brønd, som nok blev fyldt relativt kort inden, huset blev rejst. Dette sås ved, at husets pikstensbelagte gulv var sunket ned i brøndfylden, da denne begyndte at sætte sig. Brønden ses her som den mørke, store cirkel midt i fotoet.

Foto: Museet på Sønder-skov.

Inden for dette rektangel viser hvert stolpehul, hvor en piloteringsstolpe var nedgravet. Ved at pilotere så grundigt har husbyggerne sikret sig, at der kunne stå en meget omfangsrig bygning på stedet. Muligvis en bygning i mere end et stokværk. Der var tale om en meget bred bygning, som dannede en nordlig, øst-vest orienteret fløj i gården.

Ved udgravningen af den lille sti, der går vest og nord om Rølkjærkvarteret og ind mod Vejen by, kunne der tilmed erkendes et mørkt lag, som viste spor efter brand. Ødelæggelserne må have været omfattende, for der var brandspor helt ned i stolpehullerne, og undergrunden viste også spor efter varmepåvirkning. Desuden lå der en del ødelagte genstande i brandlaget og i enkelte stolpehuller, og de berettede om den vel-

stand, der havde været på Askovgård. Rigdommen sås i form af glaserede kakler og blev støttet af det faktum, at der blev fundet flere teglsten, som sandsynliggjorde, at i hvert fald dele af gården havde været teglsat, hvilket var en sjældenhed i senmiddelalderens og renæssancens landbebyggelse.

Arkæologisk kunne det altså vises, at flere af de udgravede bygninger var blevet brændt ned. Foruden brandsporene i den store hovedbygning, kunne det også ses, at nogle af laderne var nedbrændt. I to tilfælde kunne der endda findes bevaret egetømmer, som var delvist forkullet. Det er ikke arkæologisk entydigt, at branden blev gårdens endeligt, for det kunne ikke udredes præcist hvilke faser, der var ældst og yngst. Men det er fristende at foreslå, at den arkæ-

ologisk påviste brand er den samme, som beskrives i de historiske kilder, som beskrives senere.

På grund af de meget lerede undergrundsforhold kunne der findes bevaret bygningstømmer i flere af de udgravede stolpehuller. I 2005 indsendte man hele fem stykker træ til dendrokronologisk datering ved Trædateringslaboratoriet Wormanium – Moesgård Museum. Baseret på analyserne af dem kunne én lade bestemmes til at være rejst over en konstruktion af egestolper fra slutningen af 1500-tallet.

Efter udgravningsetapen i 2010 kunne der indsendes mere egetømmer til analyser, igen til samme laboratorium, og her viste dateringen, at tømmeret var fældet i perioden 1526-1546 eller måske en smule senere. Igen var det en ladebygning, der var blevet dateret. Faktisk er det sjældent, at huse på denne tid blev bygget af eg, for egetømmeret blev stadigt mere sjældent som følge af

massiv afskovning – et problem der blev så omfattende, at Kong Christian 3. indførte et forbud mod skovhugst i Jylland i 1552. Vi er derfor heldige at have haft muligheden for at datere på denne meget præcise måde.

De arkæologiske undersøgelser viser altså tydeligt, at der var tale om et ekstraordinært stort husbyggeri – vel nærmest af størrelse som en lille herregård, hvorved vi nærmer os en forståelse af gårdens funktion og betydning for lokalområdet. Udgravningerne viser tilmed, at nogle udhuse havde sirligt udlagte pikstensgulve, at hovedhuset havde rummet en kakkelovn, og at i hvert fald dele af huset havde været teglbygget. Så foruden den usædvanlige størrelse har bygningen formodentlig også rummet værdifulde sager, som langt fra var alle forundt at eje i den tid, bygningen stod.

Samme fortælling i historisk perspektiv
Askovgårds historie er ikke så lige til, som

Til venstre ses det mørke lag lige over piloteringsstolpehullerne i hovedhuset. Laget synes at respektere husets vægge, og der må være tale om et kulturlag, knyttet til huset. Til højre ét af de bevarede stykker tømmer med spor efter forkulning. Fotos: Museet på Sønderkov.

Udskiftningskort fra 1794, hvor blått viser det fuldt udgravede areal, mens rødt viser det forundersøgte areal. Gård nr. 6 ses i den vestligste kant af den blå skravering, mens gård nr. 7 ses midtfor mod vest og uden for udgravningsfeltterne. Gård nr. 9 ses sydvest for udgravningsfeltets nedre vestre hjørne.

Grafik: Silke Eisenschmidt for Museet på Sønderskov.

man måske kunne forvente, men der er hjælp at hente, og blandt de mest oplysende udgivelser skal nævnes "Askov i Malt Herred. Et stykke bondehistorie" af Henrik Larsen og Søren Alkær sig fra 1934. Studier af byens historie viser, at Askovgård faktisk lå i selve Askov by helt indtil den store, gennemgribende byfornyelse i 1960'erne, da man ønskede at modernisere byen. På udskiftningskortet har gården nummeret 7. Det vides, at Askovgård blev endeligt nedlagt i 1969.

Hvorfor taler arkæologerne så om, at Askovgård var en hovedgård, der på et tidspunkt brændte for aldrig at blive bygget igen? Det svar kan findes ved at spore Askovgård tilbage gennem tiden. I denne historiske gennemgang skal der ikke fokuseres på gårdenes indbyrdes forhold.

Den seneste Askovgård lå der, hvor den nuværende Brugs ligger, centralt placeret lige ved siden af byens dam ikke langt fra en af regionens stoltheder, nemlig Askov Højskole. Men det var ikke dér, arkæologerne

gravede i 2004-2010. Første indskydelse er naturligvis, at arkæologerne havde helt forkert fat i deres historie om gården. En anden forklaring må være, at byen og gården har oplevet store ændringer og sammensætninger i tidens lange løb. Historien om gården i helt ny tid er trist, da den gamle gård jo tabte kampen mod moderniseringen af bymidten, men der skal ikke graves dybere i det forløb.

Derimod springer vi tilbage til 1852. På dette tidspunkt lå Askovgård på samme placering som i 1969, og det var i en af ladebygningerne her, at den store Askovskat blev fundet. Altså et stykke fra det sted, hvor arkæologerne fandt spor efter en bebyggelse, der kunne have været af hovedgårdsdimensioner. At skatten blev fundet dér styrker teorien om, at Askovskatten er et plyndringsrov, måske udført og begravet af de polske lejetropper, der havde lejr ved Skudstrup Mark, og ikke er sølvtøj, der var ejet af en enkelt familie.

Det er interessant, at vi blot skal yderligere 30 år tilbage i tiden for at se, at der på dette tidspunkt ikke lå en Askovgård dér, hvor skatten blev fundet. Der lå ganske vist en gård, men den blev ikke benævnt Askovgård. Det gjorde derimod en anden gård, der lå et kort stykke mod sydøst, på kortet nævnt som nummer 9. Det er tydeligt, at vi befinder os i den modsatte ende af feltet, hvor arkæologerne udgravede. Årsagen til, at Askovgård på dette tidspunkt skiftede lokalitet, skal findes i et skøde fra 1823. Askovgård (her gård nummer 9) blev da drevet af en enke, Magdalene Duer, hvis søn boede på gård nummer 7. Efter Larsen & Alkærsig overlod hun ifølge skødet fra 1823

Askovgård til sin søn. Sønnen fik herefter tilladelse til at lægge Askovgård ind under sin egen gård. Størstedelen af bygningerne til gård nummer 9, blev herefter brudt ned, og navnet Askovgård gik videre til gård nummer 7.

Hvordan fik gård nummer 9 navnet Askovgård? Her skal der kigges grundigt på byens forskellige gårde for at finde en forklaring. Søren Alkærsig gennemgik diverse protokoller og fandt, at nuværende Nedergård var resultatet af en udskiftning. Udskiftning fandt sted fra en anden gård ved navn Askovgård. Denne gård ses på kortet som gård nummer 6. Det kan dels læses i H. Larsens & S. Alkærsigs værk fra 1934 og dels i A. Frandsen og S.A. Knudsens bog fra 1994, hvordan delingen skete. At gården nu kaldtes Nedergård, hænger sammen med gårdens nye placering, og fra omkring år 1800 fandtes gård nummer 6 altså ikke længere som Askovgård.

Med gård nummer 6 befinder vi os pludselig i det område, hvor arkæologerne gravede. I 1678 nævntes Askovgård, som på dette tidspunkt bestod af de to gårde 6 og 9. Beboerne, Niels Jessen med familie var på dette tidspunkt fæstere af Askovgård, der hørte under herregården Estrup. Men ikke nok med det, så kan det i H.K. Kristensens bog "Hovedgården Estrup i Malt herred" fra 1968 læses, at Niels forpagtede herregården Estrup og Skodborghus samt ejede flere gårde. Askovgård nævnes også i tiden efter Svenskekrigen 1657-1659 i forbindelse med Estrups jordebøger, hvor konsekvenserne af krigen gennemgås. Her fortælles det, at den halve gård var øde, den anden halve brændt. Det fortælles ikke, hvordan

disse halvdele var fordelt. Måske er den nævnte brand årsagen til arkæologernes fund af brandspor i forbindelse med udgravningen? Arkæologerne mener hvert fald, det forholder sig sådan.

Følger vi gårdens historie længere tilbage, så ved vi, at gårdene, der kaldtes Askovgård, blev mageskiftet til Estrup i 1579. Det skete som en følge af reformationen i 1536, hvor kirkens gods blev inddraget under kronen. Dette var også tilfældet med Askovgård. I 1438 nævnes Askovgård for første gang, da biskop Kristian i Ribe gav gården "Abskowgarth" med en tilhørende fæstegård til Sct. Lucius alter i Ribe. Biskoppen havde købt gården af enken til Lage Knudsen, hvis farbror ejede herregården Nielsbygård. I brevet vedrørende overdragelsen nævnes det, at gården var en hovedgård, der ved kirkens overtagelse blev nedgraderet til fæstegård. Størrelsen på gården beskrives ikke, og det er derfor op til arkæologien at afdække dette aspekt af historien.

Herefter kan fortællingen om gården ikke følges længere tilbage i de historiske kilder. Stednavnet *Askov* hjælper heller ikke stort, for det bærer ikke umiddelbart daterende karakteristika. I stedet beretter det ifølge Larsen og Alkærsig om det fysiske landskabs udseende; forstået som at byen fremspringer ved land eller skov. Her muligvis en askeskov. Arkæologisk har vi dog kendskab til væsentligt ældre levn i Askovs nærområder. Blandt andet en større landsby fra ældre romersk jernalder og en endnu

ikke fuldt udgravet landsbyfase, som ligger i den sydlige del af Askov. Fælles for disse arkæologiske levn er dog, at de ikke viser tegn på storgårde eller stormandsbebyggelse. Håbet er dog at fremtidige systematiske undersøgelser vil kunne fortælle mere om det Askov, som i dag næsten kun kendes for højskolens tilstedeværelse.

Noter

1 Udgravningerne blev ledet af Doktor Silke Eisenschmidt, som venligst har tilladt brugen af udgravningsresultaterne. Forfatterne takker stort for velviljen.

Litteratur

Kristensen, Hans Kristian 1968. *Hovedgården Estrup i Malt Herred*. Historisk Samfund for Ribe Amt. Varde.
 Knudsen, Svend Aage & Agner Frandsen (red.) 1994: *Askov. En historisk billedbog*. Askov.
 Krogh, Knud J. 1971: Gyldent alter, glasmalerier og andre fund fra Malt kirkes kor. *Fra Ribe Amt* 1971, s. 513-547.
 Larsen, Henrik & Søren Alkærsig 1934: *Askov i Malt Herred. Et stykke bondehistorie. Ringkøbing*.
 Lindahl, Fritze 1988: *Skattefund. Sølv fra Christian IVs tid*. Herning.

Lars Grundvad, født 1983, cand.mag. i middelalder- og renæssancearkæologi, museumsinspektør ved Museet på Sønderkov. Har skrevet en række artikler om udgravninger udført af Museet på Sønderkov.

Nick Schaadt, født 1984, cand.mag. i Historie og Religionsvidenskab, museumsinspektør ved Museet på Sønderkov. Har især arbejdet med emner relateret til herregården Sønderkov og lokalområdet.

Guldvognen fra Janderup – et bronzealderfund i nyt lys

Af Dorthe Haahr Kristiansen

I Fra Ribe Amts udgivelse fra 1947 finder man en notits om et ældre jordfund fra Janderup. Forfatteren, daværende arkivar ved Landsarkivet i Odense, Carl Lindberg Nielsen (1904-1973) stiller spørgsmålet, om den omtalte genstand kunne være noget lignende Solvognen, der er udstillet på Nationalmuseet og anses for at være et af de største klenodier fra Danmarks Oldtid.¹ Den lille bronzestøbte, hestetrukne vogn med en guldbelagt solskive så dagens lys i 1902 i

Trundholm Mose i Odsherred og er fra den ældre bronzealder, ca. 3300 år gammel.

I 1961 blev der imidlertid sået tvivl om rigtigheden af Lindberg Niensens tese angående fundet fra Janderup, og en helt anden, ganske velbegrunnet løsning på gåden blev foreslået af en herre med stor interesse for lokalhistorie og et indgående kendskab til sin hjemegn, nemlig Knud Jensen (1920-1986).² Hele historien om denne mystiske "solvogn" rummer så mange spændende

Oversigtskort. Kort 25 klassisk, Geodatastyrelsen.

aspekter, at den fortjener at blive genåbnet og denne gang behandlet en smule mere indgående.

Kaldsbogen 1840

Lindberg Niensens gisning tog afsæt i historikeren Oluf Niensens arbejde med Vester Horne Herred i 1860'erne samt en kaldsbog til præsteembedet i Janderup-Billum Sogne fra året 1840.³

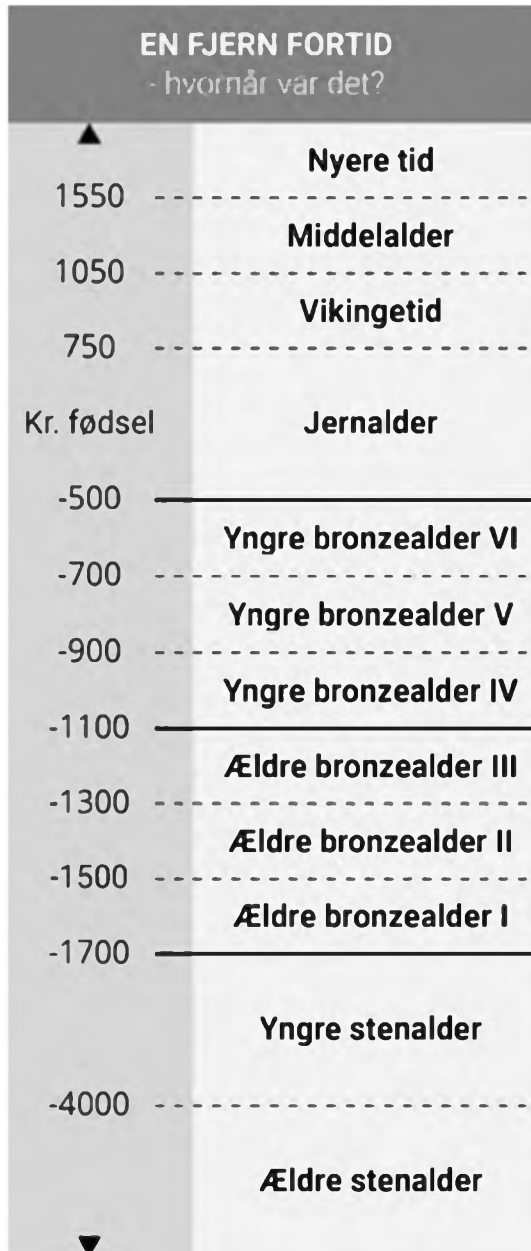
I boksen med arkivalier til Janderup-Billum Præstearkiv i Rigsarkivet Viborg finder man kaldsbogen med det indhold, som eftersøges: En afskrift af sognepræst ved Janderup-Billum pastorat i årene 1839-1848, Jacob Østrup.⁴ Der er i alt treogtyve sider med nydelig håndskrift. Præsten skriver følgende som indledning:

“I Jandrup Præstegaards Archiv findes et gammelt Document, hvilket nu, da det af Fugtighed og Ælde er nærved at blive ulæseligt, er indført i ‘Liber Daticus for Sognepræsten i Janderup og Billum, begyndt 1840’. Af den Deel, af dette Document, som vedkom Jandrup Sogn, har jeg taget nedenstaaende Afskrift og har i Orthographien m.v. ganske holdt mig Originalen efterrettelig”.

Præsteindberetningen

Det gamle dokument, som Jacob Østrup havde fundet, var en præsteindberetning fra 1754 med senere tilføjelser, arret af tidens tand. Forfatteren var den stedlige præst, Jens Christian Hammer.

Han var på det tidspunkt ny i embedet og sin fars efterfølger.⁵ Beskrivelse af kirkelige forhold fylder meget i indberetningen, men også forskellige mindeværdige, historiske begivenheder på egnen får ord med på vejen.⁶ Hen mod slutningen uddybes emnet

Tidstavle.

“Hedenske Monumenter eller Altere”. Her er vi så fremme ved det, der vækkede Carl Lindberg Nielsens interesse i 1947: Et bemærkelsesværdigt oldtidsfund i Janderup. Det skildres som en øjenvidneberetning, en dokumentar fra en længst forsvunden tid.

En gravhøj sløjfes

I 1750 var Jens Christian Hammer kapellan, altså hjælpepræst ved Janderup Kirke hos sin far, pastor Niels Sørensen Hammer.⁷ Sidstnævnte lod en gravhøj “køre ud”. Fortidsmindet blev simpelthen gravet væk. Typisk for sådanne indgreb, der skulle blive mere og mere almindelige i tiden fremover, blev den jord, som højen var bygget af, kørt bort og spredt andre steder. Fylden kunne gøre gavn som muldforbedring eller opfyldning på markerne. Gravhøje indeholder altid sten i et eller andet omfang i forbindelse med gravkonstruktionen eller som markering af højens omkreds. Det vidste landbefolkningen alt om i 1700-tallet. I det stenfattige Sydvestjylland var det en eftertragtet ressource. I dette tilfælde skulle stenene bruges til den gennemgribende renovering af præstegården, der foregik igennem 1750’erne.⁸

Hen ad vejen dukkede der oldtidsfund op, og alt det stod præstesønnen Jens Christian Hammer og betragtede. Han var ikke oldforsker. Han var en kirkens mand, men hvad der savnes af viden om arkæologi, rådes der et stykke ad vejen bod på med en oprigtig interesse og udmærkede iagttagelsessevner. Vi erfarer, at der bl.a. blev fundet noget, der sammenlignes med en vogn gjort af et rødt og gult metal.

Prøv engang at læse hele præstens fortælling:

“Af Hedenske Monumenter eller Altere findes her ingen, men mange Høje, som jeg nok troer ere Hedenske Begravelser, som findes på den Høj Mark Norden for Strudvad nogle kaldet Gudum Høje, som have været 7 i Tallet men nu ere kun 6, thi 1750 lod min Fader én af de største af samme Høje planere og udkjøre, hvorudi var 500 Læs Jord. Inde i Højen var en høj Steen – Dyng, hvorudi var 22 Læs Steen store og smaae og derinden i var en Mængde brændte Been, hvorblandt laae noget som en Kaarde, giort af et slags Metall af rød og guul Coleur, samme var 3 quarter lang, dog på tvende Steder brudt i to; derpå var og et lidet Haandfang, som af ælde var fortæret, men syntes at have været Spaan [Teksten er utydelig] og Lædder fæstet til Kaarden med nogle Nagler. Ved siden i samme Høj fandtes og en Urne med et fladt Laag paa, hvorudi var af samme Metall tvende smaae ligesom drejede Hjul med en trind Stang imellem henved en Finger lang og Hjulene saa store, som en 10 Skilling i Tykke; midt for den liden Stang, som var imellem Hjulene, gik atter en anden spidsagtig Stang af samme længde, alt sammen i Lignelse med en Bag – Vogn. Endnu fandtes uden til i samme Høj paa tvende Steder imellem 4re Steen, nogle fine brændte Been, Ventelig af Børn.”

Disse ord sætter vilkårene for afkodning af de arkæologiske kendsgerninger, der måtte gemme sig i denne gamle beretning. Som udgangspunkt byder det på store udfordringer at tilgå den sagligt. Der findes hverken tegninger eller opmålinger, som viser de jordfaste fortidslevn og sætter bare nogenlunde sikre størrelsesforhold på dem. Genstandene, som blev fundet, har heller ikke været i hænderne på en fagkyndig for nærmere vurdering. Det er vigtigt at have for øje, at fortælleren kan have misforstået

noget. Væsentlige detaljer er måske overset, og noget er usagt, fordi det ikke har virket interessant. Andet kan være glemt i løbet af de fire år, der gik mellem udgravningen af højen og optegnelserne.

Alligevel er det muligt at løfte sløret en smule og åbenbare bidder af hemmelighederne – med behørig forbehold. Tre vigtige spørgsmål kalder på svar: Hvad, hvornår og hvor?

Sandheden om Guldvognen

I 1750 udjævnede Janderuppræsten Jens Sørensen Hammer efter sønnens udsagn en af områdets største gravhøje i gruppen Gudum Høje. Der blev afdækket forskellige begravelser fra oldtiden, som bærer vidnes-

Urne med låg fra yngre bronzealder, knap 20 cm høj. Fundet stammer fra Svejstrup vest for Hadsten. Knoglerne er blevet undersøgt antropologisk af Lise Harvig, Panum Institutet. De viste sig at tilhøre et barn på 10-12 år. Urnen tilgik Aarhus Museum i perioden 1861-1864. Moesgård Museums samlinger. Foto C. Skaaning Andersen.

byrd om skikken med at brænde liget og gravlægge knogleresterne.

Denne praksis dukkede op i den ældre bronzealders sidste del. Ved indgangen til yngre bronzealder ca. 1100 f.Kr. (før Kristi fødsel) havde brandgravsskikken helt afløst den hidtidige og engang enerådende tradition med at gravlægge de døde med jordfæste, altså ubrændt lig.⁹ Ligbrænding var også dominerende i den efterfølgende periode, jernalderens ældste del, der udfylder de sidste 500 år f.Kr.

Den store stenbunke, som beskrives i 1754, rummede en del brændte knogler samt en "kærde", knap en halv meter lang med et fæste af træ med nitter. Der blev også observeret rester af læder. De karakteristiske nitter leder straks tankerne hen på bronzealderen. Det harmonerer godt med oplysningerne om metallet, der kun kan være bronze. Det havde åbenbart noget af sin rødgyldne glød bevaret til trods for tusindvis af år i jorden. I vore dage vil man kalde sådan en genstand for et sværd.¹⁰

Våbnet kan stamme fra en grav fra brydningstiden sidst i ældre bronzealder, hvor de to traditioner, ligbrænding og jordfæste blev praktiseret parallelt med hinanden uden, at gravene som sådan var forskellige i udseende og med hensyn til dødeomsorg. Der blev upåagtet lagt klædedragt af kostbart uldstof og fine personlige genstande i kister, der ofte var mandslange – også selv om den døde var blevet brændt på bålet.

Skiftet i gravskik skete ikke nødvendigvis på grund af et egentligt trosskifte. Det er snarere en omlægning af døderitualerne, hvor vægten blev lagt på kremeringen. Muligvis blev denne proces opfattet som en

renselse af sjælen og en forberedelse til rejsen hinsides.¹¹

I tiden efter 1100 f.Kr. brydes der med gamle begravelsestraditioner. Først og fremmest ophørte byggeriet af store gravhøje med undtagelse af ganske få, der blev rejst for den absolutte elite i yngre bronzealderens samfund.¹² Gravene blev i stedet sat ind i allerede eksisterende høje fra ældre bronzealder og stenalder eller rundt langs foden, men kunne også anlægges under flad mark, i nogle tilfælde med en lille høj over.¹³ De to små stenkister, som blev fundet i Gudum Højens sider, er helt tidstypiske for yngre bronzealder, men den absolut foretrukne gravform var krukken med pænt rensede, brændte ben, altså urnegraven. Den var ofte omsat eller dækket af sten, men Jens Christian Hammers beskrivelse røber ikke noget om, hvorvidt det var tilfældet for urnen fra 1754.¹⁴

Hvis der blev givet gravgaver med i yngre bronzealder, havde de som hovedregel ikke været på ligbålet. Tingene, som vi finder, er ofte af bronze, men også ben og rav opræder, en sjælden gang guld. Fælles for gravgodset i de små brandgrave er størrelsen, der er afstemt efter de begrænsede pladsforhold. Mænd kendes på deres symbolske sværd i miniatureformat og toiletsættet bestående af ragekniv, pincet og syl. Kvinderne fik typisk ringsmykker med, men begge køns grave kunne indeholde knapper til klædedragten samt ikke mindst dragtnåle. Mange grave indeholder slet ingenting ud over de brændte ben.¹⁵

I urnen fra Gudum Højen møder vi en gravgave fra yngre bronzealder. Det er denne histories hovedfigur: Jens Christian Hammers "vogn".

En stanghovednål fra Viborg Museums samlinger. Stilken er 12,8 cm lang og diameteren på skiverne er 6,1 cm. I museets arkiver findes nogle notater og en lille skitse fra 1886, som giver et sandsynligt fundsted, nemlig Stingershøj Mose i Fiskbæk Sogn.

Den er af bronze ligesom sværdet, lille, måske ti centimeter lang og formet som et T med runde skiver for enderne af tværstangen. Skivernes størrelse sammenlignes med en 10 skilling, men sådan en mønt var ikke i omløb midt i 1700-tallet. Det var derimod Frederik d. Femtes 12 skilling. Ved forordning af 15. juni 1726 var den blevet nedskrevet til værdien 10 skilling. Det må være den, præstesønnen henviser til i sin sammenligning. Diameteren på denne mønt er 23-24 mm. Jens Christian Hammer omtalte igen den lille tingest med "hjul" i 1766, men meget kortfattet i en præsteindberetning til biskop Bloch i Ribe.¹⁶

Genstanden med de særprægede træk er ikke nogen vogn og langt fra en Solvogn, hvilket Knud Jensen med skarpsindighed havde erkendt i 1961, som nævnt i indledningen. Han genkendte i stedet en dragtnål fra bronzealderen bag Jens Christian Ham-

mers ord – og det er præcis, hvad det er. Med et fagudtryk hedder den “stanghovednål med store skiver”.

Præstesønnens jævnføring med et køretøj giver anledning til eftertidens misforståelser. Det er udtryk som “... tvende smaae ligesom drejede Hjul...” og “... alt sammen i Lignelse med en Bag – Vogn...”, der gør udslaget. Det er slet ikke nogen dårlig sammenligning, når man tager hensyn til, at fortælleren næppe var klar over, hvad han havde i hånden. Viborg Museum har en stanghovednål i sine samlinger, hvortil der knytter sig en beskrivelse, der ligeledes associerer til en vogn. Den er ikke fra en grav, men fra en mose, et offerfund. Daniel Bruun skriver i 1886 således om fundet: “4d. Rogenstrup. Stingershøj Mose. I denne skal være funden ‘Forstillingen til en Vogn af Bronze’. Hjulene c 3" i Diameter. – Efter nærmere Undersøgelser formodes det at være identisk med en i Viborg Samlingen værende Naal (Skitsetegning) af hostaende Form”.¹⁷

En dragtnål med jysk islæt

Stanghovednålen har været brugt til at holde sammen på klædedragten, altså en praktisk sag, men også en fin prydenstand med en positiv signalværdi for sin ejer. Disse særlige nåle med store skiver, dekoreret med koncentriske cirkler, anses som en videreudvikling, altså en kronologisk yngre udgave af en spinklere nåletype med tværstang, der var i brug i Skandinavien og Nordtyskland ved midten af den yngre bronzealder. Det svarer til de to århundreder mellem 900 og 700 f.Kr. Tværstangen har enten lige afskårne ender eller to små skiver af få millimeters bredde. Nålens stilk

Stanghovednåle med store skiver fra yngre bronzealder, periode V og VI, tiden fra ca. 900-500 før Kr. (Kilde: Baudou 1960 og Jensen 1997). Røde prikker er nåle med lige stilk, den jyske type. Blå trekantede prikker er typen med bøjet stilk. Nåle er ikke vist, hvor kun Danmark eller en region angives som fundsted. De lyserøde prikker er to stanghovednåle, som findes hos Viborg Museum. Den sorte stjerne markerer fundet fra Janderup.

kan have en bøjning, hvor den møder tværstangen, eller den kan være helt lige. Førnævnte type hører hjemme i Midtjylland.

Stanghovednåle med store skiver anses altså som en generelt yngre type og dateres til sidste halvdel af yngre bronzealder svarende til tiden ca. mellem 800 og 500 f.Kr. Stilken er udformet på samme måde som hos forbillederne og er enten bøjet eller lige. De fleste nåle med store skiver har en lige stilk – og de er ligeledes jyske.¹⁸ Skiver-

ne kan være skålformede, men også flade – ligesom hjul – og det er den udgave, som med tanke på beskrivelsen af genstanden i 1754 har vores opmærksomhed. De store stanghovednåle findes med flade skiver, der kan være op til fem-seks cm i diameter. Andre nåle blev udstyret med meget lange stilke, op til 15-16 cm.¹⁹

Flertallet af stanghovednålene befinder sig i Nationalmuseets samlinger, hvor de er kommet til igennem tiden, for manges vedkommende helt tilbage i 1800-tallet. Som regel ledsages genstanden af oplysning om fundstedet angivet mere eller mindre nøjagtigt. Måske siges der også noget om, hvordan fundet kom til veje – fra en gravhøj eller lagt i et vådområde som et offer. Rundt om i museernes samlinger ligger der stanghovednåle, næsten uden oplysninger. I forbindelse med studier af typerne, er der blevet optalt i alt 28 stykker inden for landets grænser, hvoraf de fleste hører hjemme i Jylland.²⁰

Dateringen byder generelt på problemer for de forskere, som har haft lejlighed til at studere nåletypen nærmere. Kun i få tilfælde optræder stanghovednåle sammen med såkaldte daterende fund. Det er genstande, der er tidsbestemt, og de er meget nyttige, når de findes sammen med oldsager af uvis datering.²¹ Et typemæssigt træk, nemlig størrelsen af skiverne, anses som kronologisk betinget. Desto større skiver, desto yngre er nålen. De mest overdrevne eksemplarer henregnes til bronzealderens slutning.²² Desuden synes stanghovednåle med profileret stang (riflet) at høre hjemme i yngre bronzealders sidste del, periode VI, mens eksemplarer med glat stang er ældre og dateres til periode V.²³

En stanghovednål fra Addit øst for Bryrup. Den var blevet gravet frem af ejeren til matr.nr. 5. I 1878 blev nålen givet til den arkæologiinteresserede kammerherre N.F.B. Sehested (1813-1882), der foretog en række udgravninger i området samme år. I højen var der blevet fundet et 60 cm langt bronzesværd og adskillige urner. Stanghovednålen tilgik hans private oldsags-samling på Broholm Slot på Fyn (FSD275), men er uddeponeret til Horsens Museum. Nålen er 6,5 cm lang. Afbildet i Sehested 1884, Pl. XXVII, nr. 7.

Jens Christian Hammer fæstede ikke sin opmærksomhed på tværstangens udseende. Det fratager os muligheden for at datere nålen til enten den ene eller den anden af de to bronzealderperioder jf. ovenfor nævnte princip, der omvendt ikke hviler på det mest solide grundlag. Lad det være en formodning, at urnen fra Gudum Højen med bronzealdermenneskets jordiske rester og stanghovednålen blev begra-

vet i løbet af periodens sidste to-tre århundreder.

Har dragtnålen tilhørt en mand eller kvinde? Det er ikke til at sige. De fundne stanghovednåle er for det meste taget ud af deres sammenhæng med eventuelle andre oldsager, eller også var de simpelthen solister. Nålen fra Gudum Højen optrådte så vidt vides alene, så udsagnet er neutralt med hensyn til den afdødes køn.

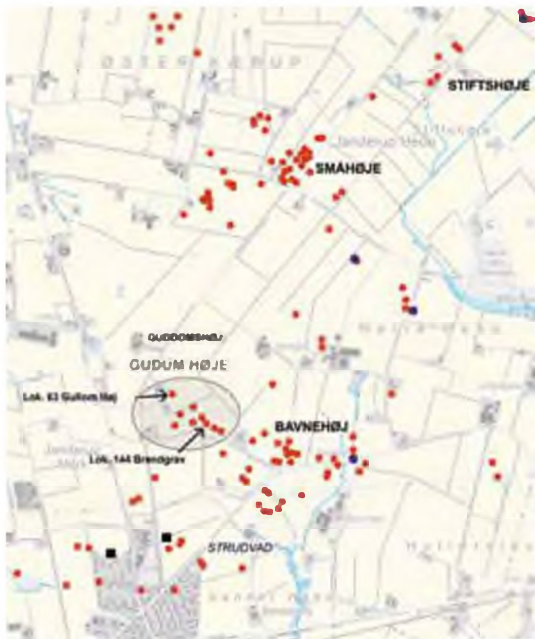
Gudum Høje

I henhold til oplysningerne fra 1754 skulle gruppen Gudum Høje befinde sig nord for Strudvad i “den Høje Mark”. Spørgsmålet er, om det er muligt at indkredse beliggenheden nærmere. Der er utallige gravhøje i området nord for Janderup, og de danner flere navngivne grupper. I pastor Hammers indberetning til biskop Bloch i 1766 kaldes klynger af høje for Stevnhøje, Småhøje, Guddomshøj, Bavnehøj og Agerhøj.²⁴ Kun én, nemlig den sidstnævnte, kan ikke umiddelbart lokaliseres.

Værktøjerne til at finde disse steder er overleverede stednavne, som på den ene eller den anden måde kan udpeges på et landkort. I tilfældet Gudum Høje er der flere kildemæssige tilgange, som hver på sin måde kan hjælpe med en løsning.

I 1900-tallet skete der noget i forhold til den kartografiske registrering af denne særlige lokalitet. Gudum Høje optræder under en række beslægtede navne, men forskellige i deres sproglige udtryk.

I 1904 kom gravhøjen Gullom Høj med i Nationalmuseets Sognebeskrivelse som punkt nr. 63.²⁵ Stednavnet Gudumhøje blev optaget og sat på kort i 1929 i forbindelse

De røde prikker er gravhøje, blå er fredede. Højene ligger i klynger, som har navne. I alt ni gravhøje har mulighed for at tilhøre gruppen Gudum Høje, her iblandt er Gullom Høj. Området kendes i vore dage som Gudumhøje eller Guldumhøj(e), som er navnet på en nærliggende landejendom. Højen med nr. 144 blev udgravet i 1962. De to sorte firkanter er bopladsfund fra bronzealderen. Baggrundskort: Kort 25 dæmpet, Geodatastyrelsen.

med indsamling af navnestof til Stednavneudvalget, den såkaldte Skolelærerindberetning, hvor navneforskerne med hjælp af lokalkendte folk fik udpeget stednavne i landskabet. De blev skrevet ind i lister og mærket op på kortblade.²⁶ På topografiske kort fra midten af århundredet ses stednavnet Guldumhøj.²⁷ Det er værd at lægge mærke til, at alle navne samler sig geografisk lige omkring gravhøjen Gullom Høj.

Går man på jagt i kilderne til ældre stednavne, opdager man, at Gudum Høje er et gammelt navn. Det optræder allerede i 1639 med formen Gullumhøje i Præsteindberetninger til Ole Worm.²⁸

Godt 40 år senere i 1683 blev der igen nedfældet noget af interesse i sagen. Det skete med forarbejderne til Christian 5's Matrikel af 1688, de såkaldte Markbøger. Det er håndskrevne protokoller med resultaterne af alt det arbejde, som landmålere og taksationsfolk udførte over hele landet i årene 1681-1683 i bestræbelserne på at skabe grundlaget for en bedre og mere retfærdig beskatning af landbrugsjorden. Det er værd at bemærke, at de enkelte markstykker til hver eneste landsby eller gård blev anført med navns nævnelser – og der er mange.²⁹

I Janderups Markbog fra 1683 er der i alt 28 overordnede agerområder med marken Skullum Høje Agre som nr. 26. Stavemåden er ikke konsekvent i protokollen. Et sted er Skullum faktisk rettet til Gullum. Det lyder bekendt.³⁰

Der blev desværre ikke tegnet kort til Christian 5's Matrikel, men oplysninger i Markbogen viser at Skullum (eller Gullum) Høje Agre lå op til andre navngivne agerområder. Deres navne er heldigvis blevet

husket op til vores tid og kan hver især placeres ved og omkring Strudvad.³¹ Ikke overraskende skal Markbogens agerområde med nr. 26 findes nær stednavnet Guldumhøj og Nationalmuseets høj nr. 63, Gullom Høj.³² Det geografiske sammenfald er perfekt.

Gudernes hjem

Slår man et cirkelslag omkring den lille klynge af gravhøje, der rent faktisk befinder sig her, fanger man i alt ni overpløjede rundhøje. Hver især har de mulighed for at indgå i 1700-tallets Gudum Høje.³³ Det er jo to for mange. Forklaringen kan være, at der allerede dengang var forsvundet nogle, som i vores tid er blevet genopdaget af arkæologerne, hvorved højgruppen træder frem med et større omfang. Alternativt har forfatteren til denne artikel ikke haft held til at definere gruppen helt korrekt og har for mange med.

De ni overpløjede høje deler det fælles træk, at de har været grundigt nedbrudte på tidspunktet for deres registrering som fortidsminder. De har simpelthen været svære at på øje på for det tyvende århundredes arkæologer. Konsekvensen er, at de er blevet erkendt i flere omgange i løbet af 1900-tallet og senest i 2012.³⁴

Et eller andet sted må den gravhøj skjule sig, som blev jævnet ud i 1750. Det er ikke utænkeligt, at resterne af højen allerede er lokaliseret. Vi ved bare ikke hvilken.³⁵ De mennesker, som har begravet deres afdøde i højene, må have levet i området. Ikke langt fra Gudum Høje er der gjort bopladsfund fra bronzealderen.³⁶

Trods de mange forskellige skriveformer, hvoraf Gudum Høje bare en én, må de alle

Marknavne nord for Janderup jf. Markbogen 1683. Navne, der findes bevaret op til vores tid, har blå skrift. De øvrige er omtrentligt anbragt efter oplysninger i Markbogen om deres indbyrdes beliggenhed. Skullum Høje Agre oplyses i Markbogen at ligge øst for Widding Agre. Det gamle Gudum-navn hører hjemme der. Oprindelsen kan være en bosættelse fra jernalder: "Gudernes sted". Røde prikker er gravhøje, som er tegnet på baggrundskortet: Matrikelkort 1819, Original 1, Geodatastyrelsen.

have afsæt i det selvsamme, meget gamle stednavn, der rummer nogle yderst interessante aspekter. Der er sandsynligvis tale om en bosættelse fra jernalderen, som blev grundlagt for måske 1500 år siden. Navnets betydning kan være "Stedet, hvor guderne hører hjemme", altså et af de sjældne sakrale navne. Gudum Høje, eller hvad lokaliteten ellers er blevet kaldt gennem tiden, giver os et glimt af den gamle, hedenske gudetro.³⁷

Sagnet

Historien om "guldvognen" fik et eftermæle i de lokale folkeminder og blev skrevet ned ved midten af 1800-tallet. Det skyldes Marinus Iversen fra Bandsbjerg, der indsamlede sagn fra egnen. I et af dem fortælles det, at præsten ikke ville udlevere vognen til myndighederne, men i stedet snød og lavede en tarvelig kopi af den i messing. Man så ham siden gå med en brystnål af guld, lavet af vognens fire lundstikker, siger sagnet. En lundstik er den tap, som på en gammeldags vogn sidder på ydersiden af hjulet og forhindrer det i at falde af akslen. Det var altså sådan, at folk opfattede den mærkelige lille sag fra oldtidshøjen. Der skete det forunderlige, at bronzen forvandlede sig til guld i folkemunde. Den lille tingest blev til en hel vogn, ligefrem en "solvogn".³⁸

Noter

- 1 Lindberg Nielsen 1947, s. 643-644.
- 2 Jensen 1961, s. 296. Forfatteren Knud Jensen var dedikeret indsamler af folkeminder. Han var politiasistent i Padborg, men født i Hyllerslev.
- 3 Nielsen 1866, s. 88; Kaldsbogen 1840; Oluf Nielsen (1838-1896) havde et omfattende forfatterskab, hvoraf en del vedrørte historisk-topografiske samt personalhistoriske forhold i Sydvestjylland; Liber Daticus eller på dansk kaldsbogen, er den bog, hvori præsten indfører emner af interesse om kaldet og de præster, som har beklædt det.
- 4 Født 1807 på Bøgeskovgård ved Svendborg, død 1873.
- 5 Jens Christian Hammer (1713-1770) præst i Janderup-Billum Sogne fra 1751-1770, men kaldet til embedet allerede i 1746. Fødeåret angivet efter Nygaards Sedler.
- 6 Nogle tilføjelser i præsteindberetningen formodes at være pastor Hammers egne fra 1756 eller kort derefter, andre af efterfølgeren i embedet, provst Sehested, det tiltrådte i 1770.
- 7 Niels Hammer (1683-1758) præst i Janderup-Billum Sogne fra 1720-1751. Sønnen blev kapellan i 1745.
- 8 Præsteindberetning 1766; Janderup og Billum Sogne 1,

- s. 75-76, præstegårdens længer blev ombygget i perioden 1752-1761.
- 9 Generel oversigt over gravformer i ældre bronzealder samt litteratur, Jensen 2006, s. 47-48, s. 84-89, s. 144-192, s. 227-234. Yngre bronzealder samt litteratur, Jensen 2006, s. 376-389, s. 505-515.
- 10 Per definition er et bronzealdersværd 30 cm langt eller mere. Hvis det er kortere, er der tale om en dolk.
- 11 Hornstrup 1999, s. 114.
- 12 Holst og Rasmussen 2013, s. 42-49. Der er registreret ca. 84.000 rundhøje, men tallet har været meget højere. Mange er forsvundet. En betydelig del af de kendte høje anses for at tilhøre ældre bronzealder og er opført inden for en periode af ca. 200 år; Thrane 1984, yngre bronzealders storhøj Lusehøj ved Voldtofte på Fyn fra 900-700 f.Kr. har de rigeste fund fra perioden i hele Norden; Henriksen 2011, afsøgning med metaldetektor i området har givet spektakulære fund; højden af en storhøj er 2 m eller mere.
- 13 Hornstrup 1999, s. 112-114.
- 14 Henriksen 2015. Gravene kunne også være udformet som en lille trækiste, evt. en beholder eller svøb af organisk materiale til knoglerne. Den helt simple brandgrav var bare en grube i jorden.
- 15 Broholm 1946; se note 9, Jensen 2006.
- 16 Præsteindberetning 1766.
- 17 Bruun (1856-1931) var officer, men fik et omfattende arkæologisk virke både i Danmark og i Grønland. Notatet stammer fra Bruuns registrering af fortidslevn og -fund i Fiskbæk, Viborg Museums samlinger og arkiv; ordlyden gengives hos Fund og Fortidsminder lok. 130805, sted nr. 97. Citationstegnet efter tallet 3 betyder tommer, altså ca. 7,8 cm brede skiver. Nålens skiver er dog kun 6,1 cm.
- 18 Broholm 1946, 1949; Baudou 1960; Jensen 1997.
- 19 Baudou 1960; Jensen 1997.
- 20 Fundlister fra Baudou 1960 og Jensen 1997. Der blev ikke udarbejdet oversigtskort til stanghovednåle med store skiver.
- 21 Baudou 1960, s. 272 omtaler én grav, der kan dateres ud fra sit indhold; Jensen 1997, s. 52 har reference til tre grave.
- 22 Desværre defineres det aldrig, hvad der menes med "stor", når talen er på skiverne.
- 23 Jensen 1997, s. 52.
- 24 Præsteindberetning 1766; I Den Danske Atlas, s. 701, en beskrivelse til Janderup sogn med en ordlyd, som må tilskrives Jens Christian Hammer.
- 25 Sognebeskrivelsen er det oprindelige navn på det arkæologiske register over fortidsminder indsamlet og ordnet sognevist. Man finder den digitalt i det nationale fortidsminderegister Fund og Fortidsminder.
- 26 Skolelærerindberetningen 1929, ca. 1921-1935, med senere supplement.
- 27 Geodastystyrelsen, 4 cm kort 1953-1976; Janderup og Billum Sogne II, s. 253-254, en ejendom på matr.nr. 9b hedder Guldum Højgård. Den er fra 1859; 22/6 1842 takseres Guldumhøje Agre i Janderup, Danmarks Stednavne opslag: Guldumhøj.
- 28 Præsteindberetninger til Ole Worm. Bd. I, s. 216. Worm indsamlede viden om fortidslevn og andre forhold ude i sognene, som havde hans interesse. Han skrev rundt til de gejstlige for informationer. Deraf betegnelsen præsteindberetning. Gruppen Gullumhøje i Janderup siges at være på seks gravhøje.
- 29 Janderups Markbog slås op som Christian 5's Matrikel, bog 757 og fylder 48 dobbeltsider. Herefter følger præstegården samt de øvrige bebyggelser i sognet.
- 30 Christian 5's Matrikel, bog 757, opslag 4, stavemåden på mark nr. 26 er ændret fra Skullum til Gullum.
- 31 Skolelærerindberetningen 1929.
- 32 Christian 5's Matrikel, bog 757, opslag 39, Skullum Høje ager ligger øst for Widnin Agre, som kendes i vore dage.
- 33 Fund og Fortidsminder sted nr. 190704, lok. nr. 54, 62, 63, 144, 127, 128, 200, 237, 240 (236 langhøj). Nr. 144 er undersøgt arkæologisk af Nationalmuseet i 1962 ved daværende museumsinspektør Ebbe Lomborg. Der blev fundet en mandslang, stendækket brandgrav fra ældre bronzealders periode III (1300-1100 f.Kr.). I den var der bl.a. et grebtungsværd, der havde haft et fæste af organisk materiale, nittet fast. Teoretisk set kan det være sådan et, som blev gravet frem i 1754.
- 34 De seneste er lok. nr. 200, 237, 240 og 236, som er en langhøj fra stenalderen. Disse høje er blevet opdaget på forskellige luftfotoserier enten som lyse aftegninger i mulden eller som svage konturer i landskabet.
- 35 Gullum Høj skal være sløjft omkring 1890 og forud ifølge oplysninger i Fund og Fortidsminder. Der har altså været gravet i den tidligere. Kan det måske være højen fra Jens Christian Hammers beskrivelse i 1754?
- 36 Fund og Fortidsminder sted nr. 190704, lok. nr. 152, 167.
- 37 Peder Gammeltoft, stednavneforsker og førstebibliotekar ved Universitetsbiblioteket i Bergen; Danmarks Stednavne har ved opslag fire, måske fem tilsvarende steder: Gudhjem på Bornholm, Gudme på Fyn med rige arkæologiske fund fra jernalderen, Gudum ved

Slagelse, Gudum mellem Lemvig og Struer. Hertil kommer måske Gudum sydøst for Aalborg.

38 Ellekilde 1957, s. 260-292; Tang Kristensen 1895, nr. 2353.

Litteratur

Baudou, E. 1960: *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Stockholm, Göteborg, Uppsala 1960.

Broholm, H.C. 1946: *Danmarks Bronzealder III. Samlede Fund fra den yngre Bronzealder*. København 1946.

Broholm, H.C. 1949: *Danmarks Bronzealder IV. Danmarks Kultur i den yngre Bronzealder*. København 1949.

Den Danske Atlas. Tomus V:2, Ribe Stift. Erik Pontoppidan. Hans de Hofman. 1769. Udg. København 1970.

Ellekilde, H. (udg.) 1957: *Folkesagn fra Janderup sogn 1857*. Optegnede af Hans Marinus Iversen fra Bandsbjerg. *Fra Ribe Amt* 15, nr. 2. Esbjerg 1957, s. 260-292.

Henriksen, M.B. 2011: Nye fund fra Sydvestfyns gyldne bronzealder. *Fynske Årbøger* 2011. Historisk Samfund for Fyn. Odense, s. 27-40.

Holst, M.K. og M. Rasmussen (red.) 2013: *Skelhøj and the Bronze Age Barrows of Southern Scandinavia*, vol. 1. København, Århus 2013.

Hornstrup, K.M. 1999: Brandgrave fra yngre bronzealder. Muligheder og perspektiver. *Kuml* 1999. Højbjerg, s. 99-145. *Janderup og Billum Sogne* I. H.K. Kristensen m.fl. (red.). Janderup 1979.

Janderup og Billum Sogne II. H.K. Kristensen m.fl. (red.). Janderup 1982.

Jensen, K. 1961: Solvognen fra Janderup. *Fra Ribe Amt* 1961. Esbjerg, s. 296.

Jensen, J. 1997: *Fra Bronze- til Jernalder. En kronologisk undersøgelse*. København 1997.

Jensen, J. 2006: *Danmarks Oldtid*. Bd. 2: Bronzealder 2000-500 f.Kr. København 2006.

Lindberg Nielsen, C. 1947: En Solvogn fra Janderup? *Fra Ribe Amt* 11, nr. 3. Esbjerg 1947, s. 643-644.

Nielsen, O. 1866: *Historiske Efterretninger om Vester Horne Herred*. København 1866.

Præsteindberetninger til Ole Worm. Bd. I: Indberetninger fra Aalborg og Ribe Stifter 1625-42. Bd. II: Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde stifter 1623-25. Ved F. Jørgensen. Under tilsyn af John Kousgaard Sørensen. København 1974. Sehested, N.F.B. 1884: *Archæologiske Undersøgelser 1878-1881*. København 1884.

Thrane, H. 1984: *Lusehøj ved Voldtofte – en sydvestfynsk storhøj fra den yngre bronzealder*. Fynske Studier XIII. Odense 1984.

Tang Kristensen, E. 1895: *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde*. 3. Afd. Århus 1895.

Arkiver

Kaldsbogen 1840: Rigsarkivet Viborg. *Janderup-Billum Pastoral 1840-1891*. CP-0549C.

Moesgård Museums samlinger og arkiv. *Genstand AM0730*, jour. nr. 5052.

Viborg Museums samlinger og arkiv. *Genstand VSM 01649X1649*, jour. nr. VSM D625.

Skolelærerindberetningen 1929. *Stednavnefortegnelsen Janderup Sogn*. Center for Navneforskning. Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab. Københavns Universitet.

Præsteindberetning 1766: Rigsarkivet Viborg. *Præsteindberetninger til biskop J. Bloch 1766-1769*. C 4-775.

Online

Fund og Fortidsminder. Slots og Kulturstyrelsen:

www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

Christian 5's Matrikel. Markbøger samt eng-, skov- og græsningstaksationer (1681-1683) inkl. arkivregistratur. Rigsarkivet. Arkiver Online:

www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/other-collection/43

Danmarks Stednavne. Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab:

danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/

Henriksen, M.B. 2015: *Bronzealderens ligbrændingssteder og brandgrave*. Bidrag til Kulturstyrelsens strategi for bronzealderen:

docplayer.dk/23498484-Bronzealderens-brandgrave-mogens-bo-henriksen.html

Matrikelkort, Original 1. Janderup. Historiske kort på nettet: Janderup By. Geodatastyrelsen: hkpn.gst.dk/

Nygaards Sedler. Dansk Demografisk Database. Rigsarkivet (søgning på Jens Christian Hammer):

www.ddd.dda.dk/nygaard/visning_billed.asp?id=126755&sort=e

Dorthe Haahr Kristiansen, Fridtjof Nansens Vej 93, 8200 Århus N. Født 1951. Cand.mag., arkæolog på Moesgård Museum. Har tidligere sammen med Peder Gammeltoft skrevet "Nørholm – torp, fæstning og herregård" i Fra Ribe Amt 2014.

Faster Maren og feriedrengen Kurt

Af **Andreas Bruun**

Da jeg i 1991 kom til Askov som ny graver og skulle have fat på, hvad arbejdet bestod i, lagde jeg nok mærke til i kirkegårds-kartoteket, at Askov Højskoles forstander J. Th. Arnfred stod som indehaver af flere gravsteder rundt om på kirkegården, deriblandt et, hvor der stod en sten med indskriften MAREN STOKHOLM SILLESEN og nedenunder "Faster Maren". Nedenunder igen stod hendes data 25/8 1870 – 28/11 1949. Det måtte være én, der havde haft én eller anden tilknytning til højskolen, tænkte jeg.

Jeg havde fået fortalt, at fra valgmenighe-

dens tid havde forstander Arnfred og med ham, højskolen taget sig af pasningen af nogle gravsteder for folk fra højskolen, hvor der måske ikke havde været en familie til at tage sig af gravstedet. Nu var Askov Kirke jo i 1986 blevet til sognekirke i det nyoprettede Askov Sogn. Det var blevet sagt, at det havde været en større sag, at få nye aftaler i stand med de mange gravstedsindehavere. Valgmenigheden havde haft deres egne regler, og nu skulle den almindelige folkekirkeordning for gravsteds-vedligeholdelse være gældende. Men altså, der var nogle gravsteder, hvor der i kartoteket stod, at de måtte sløjfes – fredningen var for længst udløbet. Deriblandt var Maren Stokholm Sillesens, så gravstedet blev sløjfet, og stenen kom om bag ved hækken.

København-feriebarnet Kurt Hansen

En tid efter kom en dag et par folk på besøg på kirkegården. Manden spurgte: "Hvad er der sket med Faster Marens grav?" og jeg fortalte selvfølgelig, at den var sløjfet, men at gravstenen var i behold. "Vil Du passe godt på den sten?" sagde manden.

Og så fik jeg ellers historien om, hvem Faster Maren var eller havde været. Hun var J. Th. Arnfreds storesøster, og hun havde boet sine sidste 10 år på højskolen, efter hun var blevet enke i 1939.

Faster Marens gravsten er bevaret og delvis gemt bag en stor busk på Askov Kirkegård.

Foto: Andreas Bruun.

*Faster Maren på Askov Højskoles hovedtrappe.
Foto: Kurt Hansen. Tilhører sønnen, Niels-Henrik.*

Hun havde haft en lille stue på højskolen og en systue, hvor hun syede omkring Arnfred-familien – og vist også for andre i byen.

Parret, som kom den dag, hed Bodil Elisabeth og Kurt Hansen. Og de kunne fortælle hele historien, så tid og sted glemtes. Solen blev vist ikke ringet ned til rette tid den dag. Kurt fortalte om, at han var kommet på sommerferie i Askov som københav-

ner-feriedreng i 1943, da han var 10 år. Det havde i første omgang været hos højskolens gartner Mathinussen. Han var kommet fra usle kår i København – fra en fattiggård. Hans forældre drak. Han var én ud af en stor, sammenblandet søskendeflok. Han fik tæv. Han var våddreng, som han sagde. Han blev ikke holdt ren, og en dreng i skolen, hvor han gik, havde en dag kundgjort, at han ikke ville sidde ved siden af Kurt, for han lugtede.

Kurt havde haft Tyge Arnfreds kone, Annegrethe som lærer på skolen i København. Hun havde sørget for, at den lille, forkomne dreng kom på ferie i Askov.

Arnfreds – måske især Karen Arnfred – havde lagt mærke til drengen. Hen på efteråret i 1943 skulle Karen og J. Th. Arnfred til København. De havde sendt Kurts forældre et brevkort, at den og den dag kom de til staden, og at de kunne tage Kurt med tilbage til Askov, hvis det kunne passe dem.

Og det ku' passe dem. Kurt kom med til Askov og blev der. Han blev optaget som plejesøn i Arnfred-familien, som bestod af børnene Niels-Henrik, Axel, Henning, Thyge, Birgit, Øjvind og Knud. De var født over årene 1912-1929, så de ældste var sandsynligvis rejst hjemmefra, da Kurt kom hertil.

Kurt fortalte nu om, hvor stor en gæld for alting han stod i til Askov, til familien Arnfred og specielt til Faster Maren. Hun havde fået en meget stor betydning for ham.

Fortællingen var videre om, hvordan især Karen Arnfred havde taget sig af hans opdragelse og sørget for, at han kom ud at tjene efter konfirmationen og senere fik en uddannelse.

“Jeg vil gerne begraves i Faster Marens

grav, når min tid kommer. Kan det lade sig gøre?” Jo, det mente jeg jo nok, det kunne. “Vil du skrive det i kartoteket?” Det var slutmeldingen fra Kurt den dag på kirkegården – og det blev skrevet i kartoteket.

Maren Stokholm Sillesen og Arnfred

Maren var som sagt Arnfreds ældste søster, og hun havde egentlig været årsag til, at lillebroderen Jens Therkelsen Jensen (J. Th. Arnfred) overhovedet fattede interesse for højskolen og Askov.

Barndomshjemmet var i Sønderbøl ved Oksbøl, og J. Th. Arnfred har fortalt om hjemmet i en lille bog: “J. Th. Arnfred fortæller” fra 1977. Bogen blev udgivet på foranledning af og med forord af Richard Andersen, der som bekendt for mange bl. a. havde været navnkundig lærer på højskolen i en årrække. Det er en meget fin lille bog, der giver oplysninger om hjemmet i Sønderbøl og altså også om Marens baggrund.

I Poul Dams bog fra 1982: “Arnfred” hedder det: *Da Jens var 7 år, hørte han første gang om Askov højskole. Den ældste søster, Maren, tog ophold på en 3-måneders sommerskole i 1889. Højskoleopholdet blev skelsættende for Maren.*

Og i ovennævnte bog: “J. Th. Arnfred fortæller” beretter Arnfred selv på side 15: *Kendskabet til folkehøjskolen var jo ikke stort dengang, vi vidste kun om een pige, der havde været på højskole, og den almindelige opfattelse var, at når en pige kom hjem fra en højskole, var hun for fin til at malke, og dermed var jo alt sagt. Alligevel ønskede min ældste søster Maren at komme på højskole, at komme på Askov højskole på et sommerkursus. Det var jo en alvorlig sag, thi det var jo dyrt, – det kostede 30 kr. om måneden i 3 mdr. og så rejse, og der kunne altid løbe*

Maleri af Karen Helveg og J. Th. Arnfred. Det hænger i Schrøders stue, lærerværelset på Askov Højskole. Foto: Kurt Hansen.

mere på – det ville blive over 100 kr. Ganske vist havde min søster pengene, – dem havde hun fået af herremanden Stokholm på Hesselmed i “far-gave”, og hun var opkaldt efter ham.

Men far mente da, det ville være rigtigst at spørge ham, og han gav mærkeligt nok tilladelse til, at nogen af pengene blev brugt på denne måde.

Så skulle min søster på højskole.

Jeg var 6 år, men oplevede alligevel stundens alvor, fordi vor nabo, husmanden græd, da han sagde farvel.

– “Nu ser én da vel aldrig mere Maren”.

Det gjorde man altså, – hun kom igen efter de

3 mdr.s forløb med kunstbroderier, der strålede og med den lærdom, hun nu havde fået. Ja, Schrøders foredrag havde hun ikke forstået just så meget af, – mere af Poul la Cour, men det allerbedste var dansktimerne hos Jakob Knudsen. Han læste for dem, han græd, de græd og det var så dejligt alt sammen.

Livet igennem havde Maren betydet meget for lillebroderen. Det er der bevis for i Poul Dams bog, hvor der på siderne 60, 62, 67, 74, 80, 82 og 83 refereres til brevveksling mellem bror og søster.

Om Maren

Maren var født 25. august 1870. Hun var blevet gift 11. oktober 1895 med slagter Peder Bruun i Oksbøl, men han døde 15. november 1901. De fik ingen børn. Maren blev gift igen 9. november 1903 i Aal Kirke, denne gang med enkemand Silles Sillesen.

Blåvandshuk lokalhistorisk Arkiv har leveret oplysninger om Silles. Han havde haft et ret stort navn i Oksbøl. Han har efter folketællingen været trikotagehandler, vognmand og siden sparekassedirektør i Oksbøl. Han var blevet enkemand i april 1903. Nu var han så ene med to hjemmeboende børn, hvor han ellers havde seks, men de ældste fire var flyttet hjemmefra. På det lokalhistoriske arkiv mener man, at Maren var blevet husholder for Silles i første omgang for så senere på året at blive gift med ham.

Maren tog sig nu af Silles børn. Ved siden af mandens forretning havde hun endvidere en lille papir- og boghandel.

Nu gik det sådan, at Marens lillesøster – den yngste af flokken fra Sønderbøl – fik et barn uden for nummer. Blåvandshuk-

arkivet har oplyst: Maren og Silles får ingen børn, men 14. nov. 1908 føder Marens ugifte lillesøster, Dorteia Margrethe Rosenberg Jensen en pige, som får navnet Frida Sillesen. Silles Sillesen vedkender sig faderskabet, og Frida kommer til at vokse op hos Silles og Maren.

På fødselstidspunktet var Dorteia husbestyrerinde hos den meget indremissionske præst Schou i Oksbøl. Denne præst har storebror Arnfred fortalt godt og meget om i ovennævnte bog "J. Th. Arnfred fortæller". Schou var blevet enkemand, og derfor var Dorteia blevet ansat.

Det har sikkert ikke været så godt med den historie. Dorteia rejste til København og fik den lille pige 14. nov. 1908. Pigen blev døbt hjemme i Aal Valgmenighed i Aal Kirke – ikke af omtalte pastor Schou, men af valgmenighedspræst Andersen, og hun fik, som nævnt navnet, Frida Sillesen. Faddere var Ellen J.C. Støvring, Dorteias far, Niels Jensen, Sønderbøl, og pige Kristine Caroline Simonsen, Oksbøl.

Nu havde Maren og Silles de tre børn – Silles' to hjemmeboende og Frida.

Silles havde klaret sig godt og var endt

*Sparekassedirektør Silles Sillesen, Oksbøl.
Foto: Blåvandshuk lokalhistorisk Arkiv.*

Postkort af Askov Højskole, som den var, da Faster Maren boede her. Højskolens bygningskompleks blev fuldstændig ombygget i årene 1956-1961.

Privateje.

som sparekassedirektør, men døde i 1939. Ret hurtigt derefter brød Maren op fra Oksbøl og flyttede til Askov.

Det menes, at Arnfreds havde udvirket det som noget ganske selvfølgeligt. Maren kunne jo gøre gavn på højskolen, og hun var, som før omtalt, Arnfreds fortrolige. Maren fik den lille stue på højskolen og fik opholdet mod at vaske og sy for familien.

Plejedrengen Kurt

Plejedrengen Kurt Bendt Hansen fortæller om sig selv i en ansøgning til en fond om økonomiske midler til at udbrede Grundt-

vigs tanker: *Jeg er født i 1933 i Avedøre. Da jeg begyndte min skolegang, flyttede familien til Glostrup, og i skolen fik jeg nu afdøde Annegrethe Arnfred, gift med arkitekt Thyge Arnfred som lærerinde. Annegrethe Arnfred foranledigede, at jeg kom på ferie i Askov, først hos gartner Marthinussens og siden hos hendes svigerforældre, forstander J. Th. Arnfred og Karen, Askov højskole. Familien Arnfred beholdt mig som plejesøn, og Askov højskole har siden da været mit hjem i barne- og ungdomsår.*

Siden ungdommen i Askov har jeg været elev på Haubro ungdomsskole, Viborg gymnastikhøjskole og Askov højskole, hvor Arnfred var forstan-

der. Jeg fik uddannelse som socialrådgiver ved Danmarks sociale højskole. Herefter arbejdede jeg som socialrådgiver i 20 år under åndssvageforsorgen og siden som institutionsleder på plejehjem. Er nu efterlønner.

Ansøgningen gav vist ikke resultat, men Kurt fik dog senere udgivet et lille skrift: "Den signede dag med fryd vi ser" om salmen af N.F.S. Grundtvig.

Kurt blev gift med Bodil Elisabeth Jørgensen fra Aalborg i 1962, og sammen fik de tre børn: Niels Henrik 1963, Knud Erik i

1964 og Kirsten Elisabeth i 1969. De tre har uddannelse som henholdsvis elektroingeniør, exportvognmand og sygeplejerske og har bopæl på Als, i Vojens og i Ålborg.

Børnene fortæller om forældrene, at moderen var uddannet frisør, og en tid havde hun arbejde på Ålborg Teater som sådan, men hun var ellers blevet hjemmegående under deres opvækst.

De tre børn har en stor lovprisning af hjemmet. De fik en god og tryk barndom og en opdragelse med vide rammer – med fri-

*Bodil og Kurt Hansens bryllup i 1962, hvor bruden har Arnfred på sin højre side.
Foto: Tilhører sønnen, Niels-Henrik.*

Kurt var befalingsmand i den danske hær.
Foto: Tilhører sønnen, Niels-Henrik.

hed under ansvar. **Ordentlighed** var en uskreven regel. *Fars livsfilosofi: Far har altid kæmpet for de svage og udsatte i samfundet. Deres rettigheder, livskvalitet og værdighed. Han arbejdede ud fra respekten for det enkelte menneske, for de familiære og nære værdier. Far ville væk fra institutionaliseringen af individet, og han lod sig aldrig bremse af bureaukratiet. Højskoleånden prægede hans livssyn.*

De fortæller, at deres far havde haft plads på et landbrug efter konfirmationen, og siden en plads i Sverige på en gård og derefter ved militæret samt på skolerne, som han selv fortæller om i foranstående ansøgning. Han havde været befalingsmand ved militæret.

Og så fik han, som nævnt, uddannelse som socialrådgiver. *Far var altid dybt engageret i arbejdet, som havde været socialrådgiver under åndssvageforsorgen i nogle perioder og i andre som plejehjemsleder – der blev aldrig talt timer.*

Familien havde måttet flytte nogle gange på grund af faderens arbejde. De boede blandt andet i Grindsted, Tønder og Agerskov. Hans arbejde sluttede som plejehjemsforstander i Herning. Børnene fortæller: *De ældre på plejehjemmene skulle have lov til selv at bestemme over deres eget liv og ikke indrette sig efter institutionens rutiner. Her var Far nok forud for sin tid, og borgere i lokalområdet blev f.eks. inviteret indenfor til diverse arrangementer på plejehjemmet, som hermed blev en mere integreret del af lokalsamfundet. Det var en selvfølge, at hans egen familie var involveret ved arrangementerne, som f.eks. juleaften. Far holdt af sang og musik, og han kunne underholde på plejehjemmet med at spille på orgel eller på violin.*

Børnene er alle tre konfirmerede i Bovlund Frimenigheds kirke, hvor familien hørte til. De boede en tid i Agerskov på et nedlagt landbrug, der egenhændigt var blevet renoveret fra ende til anden.

Faster Maren's eftermæle

Maren tog sig især af Kurt, da han blev indlemmet i familien Arnfred i 1943. Kurt fortalte om, hvordan han sad på Maren's systue og læste lektier og fik fortalt Danmarks- og bibelhistorie.

Maren står for Arnfrederne som indbegrebet af alt, hvad godt et menneske kan være.

Maren døde ind under jul i 1949, og Arnfred skriver i Askov Lærlinge jan. 1950: *Af indeværende vinters begivenheder skal blot nævnes, at min ældste søster, der har boet hos os i 10*

*Kurt Hansens grav på Askov Kirkegård.
Foto: Andreas Bruun.*

år og var kendt af de sidste årgange af elever som “Faster Maren”, døde den 28. nov. Faster Maren var sommerpige i 1889 og nåede således at fejre 60-års-jubilæet.

Hendes højskoleophold blev bestemmende for hendes liv, og hun var taknemlig over at få lov til at leve hendes sidste år her i Askov. Hendes kår havde ikke været lette, men sorgerne havde virket sådan, at hun blev forstående overfor dem, der havde vanskeligheder, og dømte nænsomt om dem, der kludrede med deres liv. Mange Askovelever har i årenes løb siddet i hendes lille arbejdsverelse og talt fortroligt med hende, og hun kunne både forstå og tie. Hendes legeme var svagt, men hendes vilje stærk, selv da sygdommen tog overhånd. Første til allersidst gav hun op og længtes efter at få hjemlov. Hun følte sig i alle de 60 år inderligt knyttet til Askov, og ikke blot hendes nærmeste,

men hele skolens kreds har mistet en trofast ven i hende.

På stenen, der blev sat på hendes grav, kom der jo altså til at stå “Faster Maren” neden under hendes egentlige navn. Det tyder på, at hun også i byen var kendt under det navn.

Kurts eftermæle

Da Kurt Hansen den dag ved besøget i graverhuset på Askov Kirkegård fandt ud af, at Maren's gravsted var ledigt, valgte han det som det bedst tænkelige sted for sig selv at blive begravet, når tiden kom. Og tiden kom 4. november 1999. Børnene fortæller, at han døde efter et hårdt sygdomsforløb med cancer i bugspytkirtlen. Bodil Elisabeth døde 1. januar 2009 ligeledes efter et slemt cancer-angreb.

– og Fridas

Frida blev gift med Axel Steensberg i Aal Kirke 8. august 1934. J. Th. Arnfred var forlover for brudgommen og Silles Sillesen for bruden. Frida og Aksel Steensberg fik ikke børn.

Aksel Steensberg fik et stort navn som professor, historiker, kulturgeograf og medudgiver af "Dagligliv i Danmark" i det 17., 18., 19. og 20. århundrede samt inspektør ved Nationalmuseet og meget mere. Der findes et meget lang register over artikler og bøger fra Aksel Steensbergs hånd.

Frida døde i 1964 og Aksel Steensberg i 1999.

Litteratur

Arnfred, J. Th.: J. Th. Arnfred fortæller. Kolding 1977.
Dam, Poul: Arnfred. Gads Forlag 1982.

Udtrykte kilder

Blåvandshuk lokalhistorisk Arkiv i Oksbøl.
Kirkebøger og folketællinger.
Kurt Hansens børn v. Niels-Henrik Hedegård, Broager.

Andreas Bruun, f. 1936. Knudsmindevej 20, 6650 Brørup. Har haft landbrug i Vittrup i 25 år og var derefter graver i Askov i 15 år. Har siddet i en del bestyrelser i landbrugets tjeneste og i kulturelle foreninger, blandt andet for Museet på Sønderskov. Er formand for Lindknud lokalhistorisk Forening, medudgiver af flere lokalhistoriske bøger og har leveret artikler til forskellige historiske skrifter.

Axel Steensberg

*Nekrolog
for Axel
Steensberg.
Avis: ukendt.*

Axel Steensberg, professor, dr. phil., Valby, 92 år. Han var født og opvokset på en gård i Sinding ved Herning og arbejdede som karl, inden han kom på Askov Højskole og fik interesse for historie. Han tog faglærereksamen i historie og snart derefter en studentereksamen og studier ved Københavns Universitet, hvor han i 1937 blev cand. mag. og i 1943 dr. phil. Efter nogle år som højskolelærer blev han i 1936 ansat på Nationalmuseet som leder af museets 3. afdeling. I 1954 blev han lektor ved Københavns Universitet i materiel folkekultur og udnævntes seks år senere til professor samme sted. Efter pensioneringen i 1970 fortsatte han sin forskning og skabte for nogle år siden international opmærksomhed med en afhandling, der påviste, at bondesamfundet udviklede tallene for bogstaverne, så bystaterne kunne fore regnskab med oldtidens kornlagre - et arbejde Landbohøjskolen belønnede med en æresdoktorgrad i 1990.

Vogterhuset i Sneum – mit barndomshjem

Af Olga Pedersen

Jernbanen Lunderskov-Esbjerg

De danske Statsbaner åbnede jernbanen fra Lunderskov til Esbjerg den 3. oktober 1874. Banen blev af vestjyderne modtaget med blandede følelser. Landbrugsejendomme fik i flere tilfælde deres marker delt, så de kom til at ligge på begge side af banen, og vejnettet blev skåret i stykker.

Kun enkelte steder var der så megen trafik, at der blev bygget broer over vejen. Alle andre overgange blev forsynet med en bom eller et led, der skulle åbnes og lukkes, når nogen skulle passere banelegemet eller, når der kom tog.

Det betød opførelse af vogterhuse. Her kunne en jernbanearbejder bo rimeligt billigt, mod at han eller hans hustru bevogtede leddet.

En del af vogterhusene blev opført umiddelbart efter, at banen var åbnet for trafik. Andre blev først bygget efter, at der viste sig et behov.

Vogterhus nr. 23

I Sneum blev der bygget hus straks efter baneåbningen. Her var trafikken vigtig for gårdene omkring banen, men altafgørende var det, at en del af sognets beboere nord

Ni af børnene opstillet på og under tunnelen fra 1922. Det er Sneumsgårdsvej, der går under banen. Privateje.

for banen skulle passere denne for at komme til Sneum Kirke.

Det blev i DSBs ledelse afgjort, at behovet for husly til en jernbanearbejder med familie var 7,13 X 5,75 m², altså lige under 40 m².

Vejtrafikken blev i 1920erne mere omfattede, da biler holdt deres indtog. Der byggedes broer, eller vejene blev ført under banen gennem tunneller. En sådan blev ført under banen i Sneum i 1922, og Vogterhusets funktion som sådan ophørte. DSB beholdt dog ejerskabet over huset i 16 år, hvor det beboedes af en jernbanearbejder.

Husets beboere

Den første, der flyttede ind som ledvogter, nævnes i 1880 som "ledvogter og formand for banearbejdere". Han havde seks børn i de snævre lokaler.

Frem til 1921, hvor ledvogter Christen Madsen og hans kone, der begge var i 70erne, boede der, blev huset meget forfaldent og stod til en total ombygning. Derfor blev et nyt beboelseshus opført, denne gang af jernbanesveller. Her flyttede Martin Jepsen og hans kone ind med fem børn. Martin Jepsen betegnede i folketællingen 1930 som banearbejder, og familien var den sidste, der boede her, inden DSB solgte huset.

Min historie

Jeg er født i den mørkeste tid af året, i slutningen af november i 1935. Der stod ikke nogen særlig glans omkring min ankomst til verden. Ingen havde glædet sig til min fødsel, og den fik heller ikke nogen særlig betydning. Jeg var én af flokken. Nummer otte af en søskendeflok, der siden nåede tallet ti.

Min historie er derfor et forsøg på at fortælle om det enkle og simple liv, hvorunder en del af min generation voksede op i de epokegørende år i 1930erne og 1940erne. Den periode, hvor landet led under den tyske besættelse, men hvor også den relativt nye arbejderbevægelse fik fremskridt og betydning. Det er historien om en tid, der ikke er længere. En tid hvor der ikke som en selvfølgelighed var vand i hanerne, og hvor lys ikke var noget, man tændte på en knap. Man hentede vand ved brønden og havde en spand stående i køkkenet, og man tændte petroleumslampen over bordet en stund efter, at mørkningen faldt på. Ingen havde tænkt på radiatorer og gulvvarme, i al fald ikke i Vogterhuset i Sneum. I køkkenet fyredes i komfuret og i stuen i kakkellovnen, resten af rummene var uopvarmede.

Der var ingen lampe, der viste vej til sengen om aftenen, den fandt man i mørke. Børnene lå sammen i sengene under samme dyne og i samme værelse som forældrene. Ingen havde et rum eller en plads, der var ens eget, end ikke det sparsomme legetøj var personlig ejendom. Vi var fælles om alt.

Det er historien om, hvordan en arbejderfamilie klarede dagen og vejen i en periode, der fik en afgørende betydning for kommende generationer. En tid, hvor alt blev ændret, og verden aldrig mere blev den samme. Vogterhuset i Sneum var udgangspunktet. Vi gik ud til et liv, vi ikke kendte eller vidste noget som helst om. Hjemmet var en lukket verden, hvor vi kun mødte hinanden, og hvor kontakterne ud af huset var uendelig få, hvor de eneste voksne, vi havde kontakt til, var forældrene. Vi fandt først senere i livet ud af, at vores verden var

Vogterhuset i Sneum ligger på Sneumgårdsvej. Privateje.

underkuet og fattig. Vi kendte ingen anden og accepterede vores vilkår uden protester. Fra Vogterhuset i Sneum måltes vores liv.

Mine forældre tilhørte en generation, der oplevede to verdenskrige. De var født før flyvemaskinen og radioen var en del af dagligdagen. Min mor var 13 år, da kvinderne fik stemmeret, men egentlig varede det meget længe, før hun helt vidste, hvad hun skulle stille op med den. Kun under indflydelse af min far gik hun til stemmeurnerne og satte sit kryds ved Socialdemokratiet.

Min far var født i Sønderjylland, da denne landsdel var tysk. Den baggrund påvirkede hans indstilling til det tyske og det danske. To fædrelande er ét for mange. På hans hjemegn, Emmerlev Sogn i Tønder Amt, var meningerne meget delte. En stor del af befolkningen var tysksindede, hvilket kunne medføre skel mellem familiemedlemmer og naboer.

Da min far gik i skole, var alle dansksindede lærere forvist fra landsdelen, og tyske var ansat. Det var ikke tilladt børnene at tale dansk i skolen. Her var al tale og al undervis-

ning tysk, men i hans hjem, hvor faderen, der var født i egnen omkring Herning, var dansk af sindelag og havde dansk statsborgerskab, og hvor moderen, der stammede fra en gammel dansk søfartsfamilie i Emmerlev Sogn i Tønder Amt, taltes kun dansk.

Min far, der holdt meget af sprog og litteratur, herunder især digte, kom dog til at holde af det tyske sprog, han lærte i skolen. Han elskede at synge på tysk. I mine ører lyder endnu ved juletid "Oh, Tannenbaum, oh Tannenbaum".

Da Første Verdenskrig begyndte at kunne ses som en mulig trussel om, at han ville blive indkaldt til deltagelse som tysk soldat, opstod planen om at flytte nord for Kongeåen, hvilket bragte stor splittelse ind i familien. Forældrene, min far og tre søskende, valgte det danske, mens to søstre og en ældre bror, der på det tidspunkt var gift, og havde egen bagerforretning i Medelby ved Flensborg, forblev i det tyske.

Forældrene bosatte sig en tid i Tjærborg, men flyttede senere til Bramming, hvor de døde på alderdomshjemmet i begyndelsen af 1930'erne, og der ligger de begravet på kirkegården.

I løbet af 1920'erne og 30'erne lærte den generation at leve som danske, tænke som danske og være danske.

De store skel, adskillelsen skabte i familien, rettedes aldrig. Først omkring 1947 besluttede min far sig for at besøge sin hjemstavn. Det var første, og så vidt jeg husker, eneste gang han opsøgte sin hjemegn og genså huset i Emmerlev, hvor han var vokset op. Han cyklede til Emmerlev og besøgte den eneste af sine søstre, der stadig

levede. Hendes mand havde deltaget i Første Verdenskrig, ligesom broderen i Medelby. De havde siden levet med tanken om, at en del af deres familie "svigtede" det tyske fædreland. En følelse, jeg tror, min far delvist også levede med.

Det må derfor have været et frygteligt chok, da tyske flyvemaskiner den 9. april 1940 om morgenen fløj hen over Vogterhuset i Sneum. Jeg, der var under fem år, kan huske morgenen med flyverne, men har ikke en klar erindring om mine forældres reaktion. Den har dog været meget følelsesladet, idet jeg husker, at vi børn råbte "dumme tyskere", hvilket må have været en inspiration, vi havde fra de voksnes syn på flyverne.

De fem år, der fulgte med indkvartering omkring på gårdene og bevogtningen af jernbanebroen over Sneum Å, blev ofte følelsesladede for min far. Han nød egentligt at tale tysk med soldaterne, og derved få genopfrisket sin barndoms sprog, samtidig med at han tog stor afstand fra nazismen og det, han kaldte "det tyske sind".

Min mor, der var født og opdraget i Vejen i et stærkt indremissionsk hjem, havde også forbindelser sydpå, idet hendes familie stammede fra Eckernförde i det slesvigske. I skyggen af de slesvigske krige midt i 1800-årene valgte de i lighed med en lang række sydslesvigske familier at flytte nordpå.

På hjemegnen havde de været erklærede baptister, men efter at være flyttet til Gørding Sogn, tilsluttede de sig Den Indre Mission og lod deres tolv børn døbe i den lutherske ånd. Jeg er overbevist om, at denne trosretning var medvirkende til, at min mor fødte ti børn i løbet af 15 år. Man tog de børn, Gud havde tiltænkt én.

Mine forældre købte Sneum Vogterhus i 1936 og flyttede ind med otte af os børn. Huset, der var opført af jernbanesveller, havde svellerne grå farve, da vi flyttede dertil. Men min far malede det hurtigt i en svenskrød farve og tjærede hver sommer paptaget.

Husets indretning

Indgangen til huset var i den østlige gavl, hvor man kom ind i en forstue, og derfra førte døre til køkken og stue. Den sydlige del af huset var inddelt i stue og soveværelse, mens der mod nord foruden forstuen var køkken, spisekammer og adgang til loftet i et smalt rum. Under spisekammargulvet fandtes en lille kælder, hvor syltetøj og baljen med saltet flæsk opbevarede.

På loftet blev hanebjælkerne hævet, så det blev muligt for de ældste af børnene at sove deroppe. Det må have været en stor lettelse, da det tidligere havde været nødvendigt at sætte senge op i forstuen, som i forvejen var trang.

Mellem beboelseshuset og banen var et udhus, der sikkert stammede fra tiden før

Toget kører forbi huset på vej fra Kolding til Esbjerg. Privateje.

fornyelsen af stuehuset. Her var et vaskerum med en gruekedel, et brændselsrum og en lille stald, hvor der kunne fedes et svin. Bag svinestien var lokummet, der egentlig ikke var et rum, men et aflukke. Dette blev senere nedbrudt, og det blev derved muligt at få plads til en ged i stalden, mens et nyt lokum blev opført udenfor. Det havde direkte adgang ud og da det var opført af træ, var der ikke megen ly for kulde og træk.

Arbejdet

Mine forældre var arbejdsfolk, der en tid havde været ansat som fodermesterpar på en af de store, østdanske gårde på Koldingegnen, men de havde måttet forlade denne stilling, fordi min far var plaget af en svær astma.

Efter at være flyttet til det vestjyske, havde de lejet et hus på Tømmerby Mark med planer om køb. Her blev både jeg og en søster født, men jeg mindes ikke dette sted, der for længst er brudt ned. Min far havde en arv fra sine forældre på ca. 500 kroner, men da huskøbet trak ud, skrumpede beløbet.

Nu satte DSB i 1936 Vogterhuset i Sneum til salg. Det var et langt bedre hus end det lejede, og de slog derfor til. Prisen var 1.700 kroner, så de måtte låne i Landsmandsbanen i Bramming og kom derved til at kende begrebet "fandens fødselsdag", den 11. juni og 11. december, hvor terminsafdragene skulle falde. De var på 17 kr., men for at blive gældfri lidt hurtigere blev det bestemt, at de skulle betale 20 kr. Altså 40 kroner om året. Det var vigtige dage, og beløbet var altid sparet op, så der kunne betales kontant og præcist. I 1944 betalte de sidste afdrag og sad så i et gældfrit hus.

Min far som vejmand for Sneum Kommune. Privateje.

Min far fik ansættelse som vejmand i Sneum Kommune. Det ville sige, at han var den, der fyldte kommunens veje op med grus og sten, hvor der viste sig huller og ujævnheder. Han gravede grøfterne, så vandet kunne flyde frit, og slog vejsiderne med leen for høje ukrudtsplanter etc. Et hårdt, legemligt arbejde, der skiftede karakter efter årstiden.

I vinterhalvåret, hvor der ikke var arbejde ved vejene, stemplede han. Udtrykket kom af, at en arbejdsløs hver dag skulle henvende sig på fagforeningens kontor i området for at få et stempel i sin bog som bevis på, at han var mødt op og altså var arbejdsløs. Det kontor, Sneum hørte til, lå i Bramming. Hver formiddag gik min far langs jernbanen dertil og fik sit stempel. Det var en betingelse for, at han kunne få udbetalt et beskedent beløb i understøttelse hver lørdag.

Understøttelsen holdt liv i børneflokkene i de strenge vintre i begyndelsen af 1940'erne. Arbejderbevægelsen havde kæmpet sig frem til denne ordening via Socialdemokratiet, som min far var en varm beundrer af. Statsminister Thorvald Stauning var en helt i mit barndomshjem. Jeg er ikke sikker på, at alle mine søskende senere i livet har sat deres kryds ved dette parti, men er glad for, at min far ligger trygt i sin grav uden at vide det.

Min mors arbejde

Efter tiden som fodermesterpar, hvor min mor havde deltaget i malkearbejdet, var hun delvis hjemmegående med de mange små børn, men i forskellige sæsoner arbejdede hun for de omliggende gårde med f.eks. roehakning. I årene under Anden Verdenskrig havde hun arbejde med skolerengøring i Opsneum Skole, og en tid var hun rengøringskone i Sneum Sogns Præstegård i Allerup hos rejsepræsten Eilif Krogager.

Præsten var på den tid stadig ungkarl og var meget engageret i krigen. Han deltog på højt plan i modstandsbevægelsen, hvilket i krigens slutning betød, at han en tid måtte flygte til Sverige. Det vidste min mor ikke noget om, men at han lå på sofaen og udtalte at: "de forbandede tyskere har satan skabt" stødte hende meget. Sådanne ord brugte en præst efter hendes mening ikke.

Da Krogager i 1944 blev gift med skuespillerinden Gorma Haraldsted og bragte hende til Allerup Præstegård siddende på sit cykelstyr, opstod en ny tid.

Gorma Krogager samlede egnens børn til juletræ i Allerup Præstegård, og vi var i kraft af min mors arbejdsplads inviterede. Det blev en uforglemmelig juletræsfest. For

det første fik vi kager, og alle fik hver et æble. Noget sådant var ret specielt, for havde vi en sjælden gang æbler i Vogterhuset, var det en selvfølge, at børnene kun fik et halvt hver.

Det største var nok Gorma selv. En voksen, der legede med os børn. Det var aldrig faldet os ind, at det kunne ske. Og så duftede hun af parfume. Det havde vi aldrig oplevet. En smukkere dame eksisterede ikke. Jeg fik langt senere i livet lejlighed til at takke hende for denne uforglemmelige oplevelse.

Den største arbejdsplads, min mor havde i krigsårene, blev dog Raunsø Mose i Ålbæk. Det var hendes arbejde at vende tørvene, der var lagt ud til tørring på et stort område. Hertil cyklede hun tidlig morgen på sin

Min mor på cykel uden for Teglgård vest for Bramming. Cyklen havde på grund af manglen på gummi i krigsårene trædæk på både for- og baghjul. Privateje.

gamle cykel, der i krigsårene, hvor gummi var en stor mangelvare, ikke var med gummidæk, men havde "trædæk".

Rationering

I krigsårene var mange ting rationerede, f. eks. kaffe, sukker og petroleum til lamperne. Den medicin, der var nødvendigt for min fars astma, var en meget mærkbare mangelvarer, men i Vogterhuset, tror jeg, var det største problem at klæde de mange børn på. I vinteraftener sad vi alle omkring lampen og trævlede et håndstrikket bomuldssenge-tæppe op, og min mor brugte så garnet til at fremstille underbenklæder til pigerne.

Vi havde alle to hold tøj. Skoletøjet og hjemmetøjet. Vi skiftede straks efter at være kommet hjem fra skole for at skåne de bedste og mindst slidte af vore klæder.

Tøjet blev altid nedarvet således, at jeg fik

min ældre søsters kjoler og undertøj, når hun var vokset fra det.

Kun en eneste gang husker jeg at have fået helt nyt tøj. Det var i 1948, da USA's udenrigsminister tilbød de europæiske lande Marchal-hjælp, så de kunne komme på fode igen efter krigsårene.

I årene 1948-1953 modtog Danmark 1,7 milliarder, dels som gave og dels som lån. Tanken var støtte til landbruget, og for USA betød det muligheder for opbygning af moderne samfund og mere samhandel med de europæiske lande.

En lille del af disse penge anvendtes til hjælp til meget ubemidlede familier, og i Vogterhuset fik vi nogle klæder til børnene. Jeg fik en kjole. Den var i en speciel rød farve, og jeg vil aldrig glemme, da jeg for første gang i mit liv som 11 årig modtog et helt nyt klædningsstykke.

Pigerne og den yngste dreng sammen med forældrene på trappen foran huset i 1942. Privateje.

*De fem mindste af de ti børn.
Privateje.*

Ude at tjene

Det var lettest for familien at bo i Vogterhuset om sommeren. Da var de ældste af børnene ude at tjene. Det vil sige, de var anbragt på gårde i omegnen, hvor de arbejdede som vogterdreng eller lignende. Dette var muligt, idet en særlig vestjysk skolelov fritog børn for skolegang om sommeren, mod at de manglende timer blev indhentet om vinteren. Denne særlige lovgivning blev egentlig afskaffet i 1937, hvor det i al fald blev forbudt at lade børn arbejde om morgenen – før skolegangen, men loven levede videre i de vestjyske yderdistrikter indtil begyndelsen af 1950'erne.

De ældste af mine brødre var allerede ude at tjene i sommeren 1936, da huset blev købt.

Deres sommerløn bestod i føden og måske lidt klæder. I et enkelt tilfælde var drengenes løn, at der fra den pågældende gård leveredes tørv til Vogterhuset. Tre af drengene fik ansættelse efter hinanden på

denne gård, hvor de i nogle tilfælde blev om vinteren. Omkring oktober sluttede sommerskoletiden, og drengene vendte hjem, og huset fyldtes op.

De ældste brødre kom på denne måde hjemmefra om sommeren i otte-niårs alderen, og det var simpelthen en måde at forsørge fattige børn på, men med datidens opfattelse var det samtidigt en arbejdskraft, som af mange blev udnyttet til det yderste, og det kunne være livslangt belastende for børnene.

Min bror, Ernst som kodreng i Hunderup, ti år gammel i 1943.

Privateje.

Hjemlængslen var stor, når en lille dreng eller pige gik til sin seng om aftenen, og en morgen, da mine forældre vågnede, sad en sådan ude på trappen og ventede. Han var dagen før blevet sat til at krybe ind i et rør under en markvej for at løsne en forstoppelse af vandløbet uden at være klar over, at han blev skyllet med ud. Min far fulgte ham tilbage til pladsen og talte alvorligt med husbonden. Men man forlod ikke sin plads i utide.

Drengene skulle ofte tjene deres konfirmationstøj som en sommerløn. Det blev så som regel købt om vinteren i januarudsalg, og bukserne stumpedede ofte en del, når de stod på kirkegulvet i Sneum Kirke. Penge-løn var der aldrig tale om. Arbejderbørn ejede ikke penge.

Et virkeligt stort problem, ud over hjemlængslen, var at vænne sig til at sove alene i et rum. Vi havde, i bogstaveligste forstand, aldrig prøvet at være alene. Vi var altid sammen både dag og nat. Vi var født som en flok og voksede op som en flok. Vi fulgtes de første år på skolevejen til Opsneum Skole. Vi fulgtes ad hjem, vi fulgtes ad til Sneum Å, hvor vi badede og legede meget om sommeren. Vi var altid sammen.

Først efter konfirmationen, tegnet på, at man nu var voksen, blev der tale om egentlig løn. Da der aldrig tidligere havde været kontanter i ens lomme, kunne det for nogle være svært at administrere disse, men børnene fra Vogterhuset havde lært af min fars ord, når de gik ud i verden: "Betal, hvad du

Hele familien ved forældrenes sølvbryllup i 1948. Privateje.

*Geden Mette græssede
langs vejkannten.
Privateje.*

skylder, ellers kan du ikke se andre i øjne-
ne”, samt de af arbejderbevægelsen inspire-
rede ord: “Gør din pligt og kræv din ret.”

Den sommer, hvor jeg ville fylde ti år om
efteråret, kom en kone, der havde flere
små børn, og ønskede mig som barnepas-
ser, mens hun selv skulle hjælpe med mark-
arbejdet. Min mor sagde ja, og indtil det
blev aften, hvor min far kom hjem og
bremsede sagen, forudså jeg lidt bange, at
jeg skulle hjemmefra. Jeg var for ung og fik
endnu en tid i barndommen. Jeg var elve,
før jeg kom ud og da til en gård, hvor man
betragtede mig som en del af familien,
hvilket kom til at betyde enormt meget for
mit videre liv.

Ikke alle var lige heldige. En af brødrene
arbejde som ca. 14 årig på en gård i nærhe-
den. Han kom ofte hjem og bad om en skive
brød. Det var sparsomt med maden, hvor

han var ansat. Hans arbejde med at vaske
mejerispande foregik lige uden for køkken-
vinduerne, og herfra kunne han med en
fjortenårigs appetit se mand og kone ved
formiddagskaffen, hvortil han ikke havde
adgang.

Alle vi børn var meget knyttet til Vogter-
huset og vore forældre. Meget langt hen i
vores voksenliv var der hver eneste søndag
besøg af en eller flere af os. Gennem alle
tider trak huset og stedet i os alle. Her havde
vi rod, og herfra vores verden gik.

Maden og hverdagen

Maden, der serveredes i Vogterhuset tildel-
tes i afmålte portioner. Middagen bestod
meget af hjemmedyrkede kartofler og grønt-
sager, hovedsageligt kål og kun sparsomt af
kød. Hvis den stod på frikadeller tildeltes en
halv af sådanne på hver barnetallerken.

Enkelte gange, når hønsene havde overgået sig selv, fik vi hver et halvt æg. Skolemadpakken var stort set altid rugbrødsskiver med fedt og salt, mens drikkevarer dertil var fra skolens vandhane.

Om sommeren, når mine forældre var på arbejde, var der ofte et fad med rabarbergrød at spise midt på dagen. Vi fik uendelig meget af denne ret, men aldrig med mælk over. Mælk var en mangelvare, og jeg har aldrig som barn smagt mælk på havregrøden.

Den mælk, der en gang imellem kunne fås til at skylle fedtemadderne ned med, kom fra geden Mette, når hun var yderig nok.

Mette stod i stalden om vinteren og forsynde familien med sin mælk en stor del af året. Denne mælk brugtes til at koge byggrød af. Vores mad var sparsom og ensformig, men egentligt sultede gjorde vi nok ikke, skønt vi altid ønskede større tildelinger. Vi tænkte ikke på mad i den forstand, at vi ønskede os bedre retter, end dem vi fik. Vi kunne jo ikke ønske os noget, vi ikke vidste eksisterede. At kunne række ud efter fadene og selv forsyne sig var lige så utænkeligt, så vi ønskede os det heller ikke.

Senere i livet har jeg dog heller ikke ønsket mig kartofler og persillesovs af gedomælk med en enkelt skive stegt flæsk, selv om det samtidigt gav fedt til rugbrødsmaden.

Der var aldrig drikkevarer på bordet undtagen til min far, der drak kaffe til alle retter – i krigsårene har dette været en blandet fornøjelse. Var man tørstig, var der vand i spanden.

Flæskesteg og suppe med melboller hørte julen til.

Krigsårene

Min far fulgte nøje krigens gang. Han anskaffede en radio, der kunne høres ved hjælp af akkumulator. Her måtte børnene tie meget stille, for at han kunne høre de meldinger, der kom fra England. Radio og akkumulator blev opbevaret under sengene i soveværelset, for man kunne risikere at få besøg af tyske soldater, og de måtte ikke opdage radioen. For øvrigt var det forbudt at høre engelsk radio.

Jernbanebroen over Sneum Å blev indtil 1943 bevogtet af dansk politi, og den store

*Min far som ældre.
Privateje.*

angst, mine forældre oplevede for jernbanesabotage, begyndte først, efter at tyske vagter havde overtaget denne post. Tyske soldater patruljerede hver nat langs banen, og utrygheden var stor. Dog husker jeg en aften, min mor kom ind udefra medbringende en tysk soldat, der kunne fortælle min far, at han var sytten år. Han holdt sig hele tiden tæt op ad min mor, der gav ham nogle rugbrødsskiver med fedt og salt. Han turde dog ikke blive inde i varmen ret længe af angst for at blive opdaget.

I dagtimerne kørte lange tog med kulvogne forbi Vogterhuset på vej fra Esbjerg Havn til Kolding, hvor de omlæssedes. Vognene kunne være læsset, så der ofte faldt kul ned på banelegemet, og mine brødre lærte sig, at hvis man kunne ramme kullene med en sten, faldt der flere ned. Kulvognenes kakkellovnsføde hjalp os gennem de kolde vintre i 1940erne.

Der er meget meget langt – mellem tiden dengang og nu

Mange år senere besøgte jeg en af mine brødre, der i årene efter krigen, hvor ungdomsarbejdsløsheden var stor, emigrerede til Canada. Jeg havde besøgt ham ofte, og denne gang var jeg der for at sige farvel.

Han var helt klar over at døden ventede, og tre uger senere døde han. Vi talte meget om huset, stedet og barneårene. Han sagde da ofte: “Der er meget meget langt fra Ontario til Vogterhuset i Sneum”.

Mine øvrige søskende blev boende i Danmark, bort set fra en enkelt, der flyttede til Grønland:

- Peter* (1924-1972), skoleinspektør og fri-skolelærer.
- Martin* (1925-2005), landmand i Lydum.
- Daniel* (1927-2007), fiskeskipper i Esbjerg.
- Harald* (1928-2010), virksomhedsejer i stålindustrien i Canada.
- Lydia* (1930-2000), smedekone i Orten.
- Ernst* (1933-), skoleinspektør og skolepsykolog i Grønland.
- Elisabeth* (1934-), møbelhandler i Skanderborg.
- Olga* (1935-), sydvestjysk lokalhistoriker.
- Irene* (1937-2015), snedkermedhjælper i Endrup.
- Asta* (1938-), sygehjælper i Arden.

Olga Pedersen, Vestergade 6, 6670 Holsted. Født 1935. Lokalhistoriker. Leder af Aastrup Sognearkiv. Har udgivet en række lokalhistoriske bøger og artikler i bl. a. Fra Ribe Amt.

Humlen – et glemt folkemusikinstrument fra Sønderho på Fanø

Af Per Hofman Hansen

Gennem århundreder har Fanø været en stolt søfartsø, hvorfra fanniker og sønderhøninger både drev småskibsfart med de fladbundede everter i Vadehavet til de frisiske øer og Nederlandene og tog på langfart til

fjerne destinationer. Med sig hjem bragte de mange ting og indtryk, som har sat sig varige spor og kan ses den dag i dag. Det gælder f.eks.

Den ældst kendte gengivelse af en humle fra Sønderho.

Ser man godt efter på dette maleri af Charlotte von Krogh^A (1827-1913), som hun kalder "En ravslibers værksted", vil man opdage, at i hjørnet mellem alkove og væg hænger en humle bag en sort skindtaske. Humlen kunne meget vel være humle nr. 5. Motivet er fra Sønderho og billedet er malet omkring 1906, da hun besøgte maleren August Wilckens, som hun kendte fra sin hjemby Haderslev. Original i Kunsthalle zu Kiel.^B

i bygningskulturen med de hollandske, svungne renæssancegavle, de hvide-grønne-sortede murstik over vinduerne, husenes indretning og de hollandske fliser på væggene samt eksotiske souvenirs og musikken for blot at nævne nogle af de vigtigste.

Sømændene bragte musikken med hjem i form af sømandsviser, shanties og dansemelodier, men også musikinstrumenter af alskens slags. Et af de mere usædvanlige instrumenter var strengeinstrumentet humlen, som tilhører cither-familien¹, og som var temmelig udbredt i Nederlandene og på de frisiske øer. Fra Sønderho findes humlen omtalt fra første halvdel af 1800-tallet, og vi har beskrivelser, optegnelser, skitser, fotografier og endda bevarede eksemplarer.

Folkemusikken på Fanø og ikke mindst i Sønderho oplever i disse år en voldsom interesse og opmærksomhed; det være sig både lokalt, nationalt og også internationalt. Det gælder imidlertid ikke udelukkende i den traditionelle folkemusikfremførelse, men også i nykomponerede og *tilpassede bidrag til den lokale kulturcentrifuge*, som Fanøspillemandene Nils Thorlund og Peter Uhrbrand så rammende udtrykker det i deres udgivelse “Neo Traditionalism” fra 2013.² Et par år senere slog Peter Uhrbrand, Jørgen Bjørslev og Jeppe Brixvold sig sammen i gruppen “Det yderste Hav” med indspilningen “Sønderhoner”, hvorom *Weekendavisen* skrev: *Vi er i hjertet af Sønderho og bliver vidne til levendegørelsen af en århundreder lang folkekultur, som har fået nyt udtryk og friske ben at gå på.*³

Overraskende nok gælder det også i den klassiske musik, hvor dens udøvere har taget folkemusikken til sig i talentfulde nyfortolk-

ninger af sønderhoner, som er blevet overordentligt populære i både ind- og udland. Eksempler herpå er Den danske Strygekvartetts indspilning “Wood Works” og “Last Leaf”.

Før i tiden fremførtes musikken unisont og næsten udelukkende på en eller måske to violiner. Først op i 1900-tallet blev musikken suppleret med akkordinstrumenter som klaver og harmonika, men sjældent – eller snarere aldrig – humlen. Hvorfor ikke?

I det følgende, der ikke vil være en musikteoretisk gennemgang, men udelukkende en kulturhistorisk fremstilling, vil jeg beskrive instrumentet og dets anvendelse, dets historie og de bevarede og forsvundne eksemplarer på Fanø.

Beskrivelse af humlen

Musikvidenskabeligt definerer musikhistorikeren Hortense Panum (1856-1933) humlen som *et strengeinstrument med gribebraet uden hals*.⁴ Humlen består i sin grundform af en smal, aflang, kileformet lydkasse sammensat af fem tynde plader i træ som regel i gran: bund, dækket og to randflader samt endestykke. I lydkaassens dække er der i de bevarede eksemplarer fra Sønderho udskåret cirkulære lydhuller, men to af dem har yderligere et lydhul formet som et f-hul.

Fra lydkaassen fortsætter instrumentet i den øverste smalle ende over i en skruekasse med stemmeskruer og ofte afsluttet med en snegl, alt ligeledes udført i træ. På lydkaassen er anbragt et gribebraet med inddelingsbånd, hvorover to eller tre af strengene er fastgjort med stifter eller skruer i den brede nedre ende og udspændt hen over en sadel udført i metal. De øvrige strenge, akkom-

pagnementsstrengene (også kaldet droner eller borduner), ligger opspændt længere inde over dækket og ved siden af gribebrættet. I den modsatte ende løber strengene atter hen over en sadel ligeledes af metal til de sideværts indsatte stemmeskruer. Under spillet er dronerens funktion at frembringe en uafbrudt medsummerende basdrone. Denne summen, brummen eller hummen har sandsynligvis givet navn til instrumentet. Tænk blot på humlebiens summen!

Melodien frembringes ved et tryk med fingrene, en lille pind eller en stav, der føres

frem og tilbage mellem båndene. Til at sætte såvel melodi- som de fritliggende akkompagnementsstrengene i klang (svingninger) anvendes højre hånds tommelfinger eller den nederste stive del af en gåse- eller mågefjer (penneposen⁵). Senere anvendtes oftere et plekter, som det kendes fra en guitar. En mere farverig beskrivelse findes helt tilbage fra 1845 fra Föhr, hvor det berettes: Den 78-årige kone greb de forreste strenge med fingren og rev i dem med en pennepose. Ved slutningen af hver frase⁶ kørte hun derimod med penneposen hen over de divergerende strenge, der nu

Peder Brinch spiller humle.

Fotografiet til venstre er gengivet i Grüner-Nielsens "Folkelig vals" side 35 med billedteksten "Peder Brinch stemmer sin bedstemoders humle". Motivet er taget af fotograf Petrea Lund i hendes stue, der også fungerede som atelier. Fotografiet til højre, som ikke er gengivet i bogen, må være taget samtidigt og samme sted, men her ser vi Peder Brinch demonstrere, hvordan man spiller på humlen. Herom skriver Grüner-Nielsen: "Det erindres, at man under spillet lagde instrumentet på et bord; med plekter (kam eller lign.) nedtrykkedes strengene på gribebrættet, alt efter som melodien fordrede det, og med et andet plekter ansloges alle strengene. Bassens toner summede ustandselig med". Mindst lige så interessant er det, at Peder Brinch her benytter en måge- eller gåsefjer til at frembringe melodien. Sønderho Sognearkiv. © Petrea Lund foto. B00144-003 og B00144-016.

tonede med og klang efter, og syntes at udgøre en slags ekko af spillet.⁷ Under spillet ligger humlen på et bord for at få bordets svingninger med og derved forstærke lyden.

Under besøget hos snedkermester August Pedersen havde Grüner-Nielsen lejlighed til at se og opmåle en af de gamle humler. Umiddelbart burde det være humle nr. 1 (se senere), men da han skriver, at den er hvidmalet, er der noget, der ikke stemmer overens. En sådan hvidmalet humle er det ikke lykkedes at opspore. Optegnelsesbladet findes i Dansk Folkemindesamling.

Humlen i Sønderho

Formentlig den ældste beskrivelse af en humle fra Sønderho har vi fra folkeminde- og folkemusikforskeren H. Grüner-Nielsen

(1881-1953), der i årene 1915-1920 besøgte Fanø flere gange for her at gøre optegnelser om øens karakteristiske danse og melodier. Han nedskrev melodier, optog i 1916 spillemand Peder Brinchs (1848-1928) sang på fonografvalser og gjorde skitser af instrumenter. Men han besøgte også sønderhoninger, som lå inde med det gamle instrument. I sin bog "Folkelig vals"⁸ (1920) beretter han: *I begyndelsen af forrige århundrede brugtes undertiden et fra Holland indført strenginstrument, kaldet "humle". Der eksisterer endnu i Sønderho to eksemplarer af dette meget gamle folkeinstrument, men ingen kan spille på det eller ved, hvordan strengene skal stemmes. Som man ser af ovenstående fotografi [vist s. 116 til venstre], består humlen af en firkantet kasse med lydhu-ller; på kassens ene side sidder et gribebræt, på tværs belagt med messingbånd, og derover spændes to metalstreng, der formodentlig stemtes ens. Desuden er der 4 basstreng.*

Tættere på Sønderho og instrumentet kommer vi, da Grüner-Nielsen i 1915 aflagde besøg hos snedkermester August Pedersen (1881-1942), der boede Landevejen 4 (matr. nr. 102). På et optegnelsesblad⁹ fra 1915 med overskriften "Æ hummel: musikinstrument" i Dansk Folkemindesamling har han tegnet en meget simpel skitse af humlen og noteret følgende:

Musikinstrument, der ejes af August Pedersen i Sønderho. Det har været ejet af [hans bedstemor] Maren Jesdatter Brinch [1818-1906] g. [1846] m. Jes Brinch [1820-1905]; hendes fader [Jes Sonnichsen (1777-1856)] har efter sigende købt instrumentet i Holland.¹⁰ Derefter indskyder han med småt:

Barber Marius Kristian Jensen [Kokkenborg (1865-1944)] har lavet instrumentet foreløbig i

2 ekspl., men formen er stærkt afvigende, hvorefter han fortsætter: *Instrumentet har ved den ene side et gribebræt belagt med messingstykker. Over det er to metalstrænge der stemmes ens. Bassen bliver stemt i kvinter nedefter. Under spillet lægges instrumentet på et bord. Med en kam el. lign. nedtrykkes strengene på gribebrættet alt efter som melodien fordrer det. Med en anden kam (el. lign.) anslås strengene i retning a – b. Bassens 4 strenge summer således ustandselig med. Slutelig tilføjer han i marginen: *Instrumentet er i nyere tid hvidmalet og har derved tabt sin klang.**

Optegnelserne om Marius Kokkenborgs humler fra besøget hos August Pedersen fik Grüner-Nielsen glæde af fire år senere, da han anmeldte Hortense Panums to hefter om "Langelegen som dansk folkeinstrument" (1917-18), hvor han skriver: *Endvidere træffes ganske enkelte steder her i landet eksemplarer af en humle, et fra Holland indført strængeinstrument, der er en meget nær slægtning af langelegen. Humlen har for resten i nyeste tid været nærved at opleve en renaissance som folkeinstrument. I det mindste er der en barber i Sønderho på Fanø, der nylig har efterlavet et par af de gamle humleinstrumenter og som nu med ikke ringe færdighed ved hjælp af to brugte tandbørster – den ene til at nedtrykke strengene, den anden som plekter – kan spille kendte Sønderhoningdanse for sine bysbørn. Foreløbig har han dog ikke dannet skole eller erhvervet sig købere af sine instrumenter.*¹¹

Peder Brinch, som Grüner-Nielsen opøgte, var ud af en stor spillemandsslægt. Både hans bedstefar, bedstemor og hans mor var velanskrevne spillemænd. Bedstemoderen Elisabeth Sørensdatter Brinch (1780-1858) var meget musikalsk, og om hende vides det, at hun spillede på humle. Både humlen og den musikalske interesse arvede hans mor,

den ovennævnte Maren Jesdatter Brinch (1818-1906), kaldet "Lisbeths Maren". Melodien "Lisbeths Marens stykke" er stadig et yndet dansestykke og endda indspillet flere gange.¹²

Interesse for at bevare Sønderhos særpræg

I takt med at der gennem årene kom flere og flere sommergæster til Sønderho, voksede interessen for at bevare byens særpræg, og i 1920'erne opstod tanken om at danne en slags forening for at fremme dette formål. For at skaffe penge til foreningen arrangerede man i sommeren 1927 en festlighed, der skulle forme sig som et brudeoptog gennem byens gader ført an af Sønderhos spillemænd. Herom skriver Benedicte Mahler i sin bog "Badegæster i Sønderho 1908-1929"¹³: *Efter hvad man fortæller i Sønderho,*

Peder Brinch, der her i 1927 er 79 år gammel, spiller violin til "brudeparret" slagter Sonnich J. Sonnichsen og "bruden" Johanne Sonnichsen (1894-1961) i Hanne Sørensens hus (Hannes Hus). Hanne Sørensen og Fanøs historiker og medstifter af Fonden Gamle Sønderho N.M. Kromann ser til. Sønderho Sognearkiv. Petrea Lund foto. Neg. 1007.

vilde man først holde en lille prøve, og bad derfor slagter Sonnichsen, om han ville klæde sig i sit pæne tøj og spille brudgom sammen med Johanne Sonnichsen, der blev iført brudedragten. Gamle Peter Brinch lovede at spille til. Det lille optog startede fra Johanne Sonnichsens hjem [Kropladsen 1 videre ad byens gader] til Hanne Sørensens hus, hvor der dansedes brudedans. I stuen sad Hanne og Niels Møller Kromann og bedømte den lille forestilling. Året efter dannedes "Fonden Gamle Sønderho".

De fotografier, som Grüner-Nielsen lod tage, har sammen med adskillige andre deres egen historie. Under sine besøg i Sønderho kontaktede han den legendariske fotograf Petrea Lund (1880-1960) kaldet "Peer Lund", som stammede fra Gørding. Hver sommer fra omkring 1910 og op i 1930'erne slog hun sig ned i Sønderho, hvor hun åbnede sin sommerbolig som fotografisk atelier beliggende lige over for Sønderho Kro på Kropladsen 9. Her fotograferede hun utallige lokale og feriegæster i enten sønderhodragter eller deres stiveste puds. Omkring tusind af hendes glasplader findes bevaret i Sønderho Sognearkiv, og blandt dem er der en halv snes med motiver af spillemænd, deres instrumenter og dansende par. Heriblandt flere optaget på foranledning af Grüner-Nielsen og Fonden Gamle Sønderho.

Ved hvilke lejligheder blev der spillet på humlen?

Meget taler for, at humlen kun sjældent har været benyttet sammen med andre instrumenter, men mere som et støtteinstrument for sang. I den tidligere citerede beretning fra Föhr fra 1845 fortælles det: *Tidligere hav-*

de disse humler været mere almindelige, og man havde danset efter deres musik, mens man nu til dette brug forlanger trompeter og violiner. Men de fleste folk havde hjemme haft en hummel for på den at akkompagnere søndagssalmen, der blev sunget i enhver familie. Denne søndagseftermiddagsalme, som man i mangel af en hummel ledsagede med en violin, er nu ligesom humlen forstummet i de fleste hjem. Dog kan man endnu hist og her fra et og andet hus til den nævnte tid høre røsten af en eller anden gammel mand eller kvinde, der på gammeldags vis synger eftermiddagsalmen.¹⁴

Et dansk eksempel, som Hortense Panum også omtaler,¹⁵ er fra København, hvor en gammel kone på en åben plads sad med et bord foran sig, hvorpå der lå en humle, som hun *trakterede med betydelig virtuositet*. Her sang hun altid en bestemt sang *omgivet af en stor skare soldater, karle og piger, som med den største andægtighed hørte på hendes sang*.

På trods af, at den meget musikalske spillemandsslægt Brinchs humle gik i arv i flere generationer, må vi formode, at humlen også her mest – og måske kun – har været brugt i hjemligt lag som akkompagnement til sange, viser og salmer. Vi har da heller ingen kilder, der beretter om instrumentet anvendt ved fest og dans i de såkaldte dansestuer, som der fandtes en håndfuld af rundt omkring i Sønderho.

Spillede man omkring 1920 i det hele taget på humle til sønderhoning?, spørger Mette Müller¹⁶: Er der tale om en konstrueret situation, som skulle vise "gamle dage"? Eller er der udelukkende tale om en kombination af instrument/dans til glæde for fotografen? Man kan forestille sig, at en ihærdig folkemindesamler, som er interesseret i humlen, har fået overtalt Sønderhoningerne til at

arrangere en dansestue, og at de er gået med på at bruge det sjældne instrument, som man ellers aldrig dansede til. Er det nu en upassende mistænksomhed? Næppe – under sit foredrag i 1977 om den musikalske tradition i Sønderho udtalte Fritz Brinch ved mødet på Ryttergården, at humlen ikke blev benyttet til dansen i hans bedstefaders tid.

En gådefuld oprindelse

I sine kulturhistoriske erindringer fra Søn-

derho “Samles, skilles ad” (2010) fabulerer antropologen og journalisten Ina Kjøgx¹⁷ underholdende, og med god grund over, hvor humlen reelt kommer fra, dens alder og hvordan den er blevet brugt: ... *det hele stammer fra oldefaderens kone, Lisbeth's Maren. Hvad det dækker over, lykkes det mig ikke at få svar på. Måske havde denne musikalske stammom styr på sangene, melodierne og dansen og opmuntrede sine børn til det samme. Hun blev mor til Peder Brinch, Lones oldefar, som i historieskriv-*

Sandsynligvis en iscenesættelse af en dansestue arrangeret i Hannes Hus, hvor Marius Kokkenborg (1865-1944) spiller på Peder Brinchs humle. Fotografiet kan med stor sandsynlighed være taget i 1927 på foranledning af initiativtagerne til oprettelsen af Fonden Gamle Sønderho. Personerne er fra venstre: Anne Nielsine Kokkenborg (1865-1940), slagter Sonnich J. Sonnichsen (1877-1963), Marie Kirstine Nielsen (1856-1932) gift med sognefoged Hans Peter Nielsen (1856-1933), Peder Brinch (1848-1928), Hanne Sørensen (1850-1940) og Maren Holdt (1869-1958).

Sønderho Sognearkiv. Petrea Lund foto. Neg. 0335.

ningen er den første, der mestrer den særlige Brinch-violin, og som også er ham, der blev fotografet med humlen og spillede lidt på den for Grüner-Nielsen. Under fotografiet står der: "Peder Brinch med sin bedstemoders humle". Men hvor Marens mor Lisbeth så har fået humlen fra, fortæller sig.

Der er heller ingen, som ved, hvordan man bruger den, og derfor kan ingen spille på den, siger Lone.

Måske af samme grund har instrumentet en gådefuld oprindelighedsstatus i musiketnologiske kredse. I 1977 på seminaret i Ballerup gransker de i det. Først bliver Frits spurgt om humlen, folk har de store ører og hoveder fremme, det er jo forskningsringen, her har vi førstestemmen, og andre, der var med, mindes, at han gav dem en sludder for en sladder.

Det er ikke til at høre for den uindviede, han bygger mystikken fint op ved at kalde humlen

Peter Uhrbrand foran sit hjem i Sønderho med den ene af de tre humler, han byggede omkring 1981-82.

Foto: Per Hofman Hansen 2018.

"meget gammel" og "sjælden", han har selv kun set to af slagsen, og hans bedstefar har haft én, som han kunne "spille beskedent på". Den har ikke været brugt til dans, det er vist et "gammelt tysk instrument", og "de har en i Nordby". Den er "stadig i vores øje, det var jo vor bedstefars", og den er "i dag hos Søren Lassen, idet han har vores fødehjem". Måske er den kommet ind i Brinch-slægten, da de fik musikken overdraget af Sonnichsen, funderer han. Jeg ser for mig, hvordan de har moret sig hele vejen hjem i bilen.

En væsentlig grund til at humlen aldrig rigtigt har været brugt til fest og dans i sammenspil med f.eks. violinen og andre instrumenter, har Peter Uhrbrand i en samtale med mig givet et overbevisende godt bud på: Da humlen musikalsk og skalamæssigt er meget begrænset med kun én skala (akromatisk), har jeg kun brugt den ganske lidt igennem årene¹⁸. Hertil kan Nils Thorlund supplere: Båndene på gribebrættet er nemlig påsat således, at man kun kan spille én skala (8 toner). Deri ligger begrænsningen med kun én toneart. Formentlig er instrumentet på den måde gjort lettere tilgængeligt for lægfolk.¹⁹

Hvor mange humler har der været på Fanø?

Det er ikke helt let at skabe sig et overblik over kendte og forsvundne humler fra Sønderho, idet de gamle kilder ikke stemmer helt overens med de bevarede eksemplarer. Men i en meddelelse fra 1918 til musikhistorikeren Angul Hammerich (1848-1931) skriver Grüner-Nielsen, at I Sønderho haves to gamle humler "købt i Holland"; endvidere er der to nyere, hjemmelavede humler.²⁰ Med de ord må vi gå ud fra, at der dengang vitterligt har været mindst de fire eksemplarer fordelt således: To eksemplarer, som Marius Kok-

kenborg havde bygget, dertil det eksemplar, som Grüner-Nielsen så og opmålte hos August Pedersen, og endelig et fjerde, det nu formentlig forsvundne *hvidmalede, der har tabt sin klang*. Dertil er i 2017 dukket endnu et eksemplar op. Vi har dermed kendskab til fem eksemplarer, hvoraf to tilsyneladende er forsvundet.

Beskrivelse af de kendte og forsvundne humler fra Sønderho

De tre bevarede humler fra Sønderho vist i indbyrdes korrekt størrelsesforhold. Øverst humle nr. 1, der måler 79,5 cm, dernæst humle nr. 5, der måler 86,6 cm og nederst humle nr. 3, der måler 94,4 cm.

Fotos: Per Hofman Hansen.

Humle nr. 1, som har tilhørt Brinch-spillemandsfamilien i generationer, er den bedst bevarede. Efter kilderne at dømme må instrumentet være bygget før 1820, idet Elisabeth Sørensdatter Brinch (1780-1858) skulle have spillet på det. Den har til den ene side en smuk rundbuet form og er den mindste af de tre bevarede humler med en længde på kun 79,5 cm. Lydkassen har to cirkulære lyd huller og et formet som et f-hul. Den er forsynet med fire strenge med to over gribebrættet og to medsvingende droner²¹. Instrumentet tilhører i dag Lone Kromann Brinch i Sønderho.

Humle nr. 2, som Grüner-Nielsen så og beskrev hos snedkermester August Pedersen i 1915, var efter sigende købt i Holland. Den havde to cirkulære lyd huller og et formet som et f-hul. Den var forsynet med seks strenge med to hen over gribebrættet og fire medsvingende droner, der var *stemt i kvinter*. Den må i øvrigt være det instrument, som ifølge Grüner-Nielsen *i nyere tid er hvidmalet og derved har tabt sin klang*. Humlen er antagelig sidenhen gået til; i alle tilfælde er den ikke dukket op i forbindelse med mine efterlysninger.

Humle nr. 1 er det smukkeste formede og mest velbevarede af de tre gamle instrumenter. Den er med stor sandsynlighed bygget i Holland og ikke lokalt i Sønderho. Foto: Per Hofman Hansen 2016.

Skitse af humle nr. 2.

Udsnit af Grüner-Nielsens optegnelsesblad fra 1915.

Humle nr. 3 er bygget af arbejdsmand og barber i Sønderho Marius Christian Jensen (1865-1944) i samtiden kaldet "Darre Marius" (Marius fra Darum). Da hans bror i 1905 tog navneforandring til Kokkenborg, blev han også kaldt Kokkenborg.²² Grüner-Nielsen skriver i 1915, at *Barber Marius Kristian Jensen har lavet instrumentet foreløbig i 2 ekskl., men formen er stærkt afvigende, dvs. afvigende i forhold til humle nr. 1. Kokkenborgs humle er mere smal og tilspidset uden den rundbuede form, men dog med en let runding i den nedre ende. Den måler 94,4 cm og er den længste af de tre bevarede. Dækket er forsynet med indlægninger i træ (intarsia) og har to cirkulære lyd huller og et lidt simpelt formet f-hul. Humlen har været forsynet med seks strenge med to hen over gribebrættet og fire medsvingen-*

Humle nr. 3. Den ene af Marius Kokkenborgs to hjemmebyggede humler. Han har forsøgt at gøre en del ud af decorationen i form af fine indlægninger i træ, som ikke er set på de andre humler. Desværre er skruekasse og stemmeskruer næppe originale.

Foto: Per Hofman Hansen 2016.

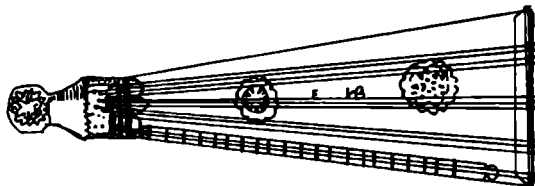
Peder Brinch spiller på Marius Kokkenborgs humle (nr. 3) i Hannes Hus. Sønderho Sognearkiv.

Petrea Lund foto. Udsnit af Neg. 0354.

de droner. Skruekassen og de seks skruer fremtræder meget plumpe og grove og må utvivlsomt være en senere tids uoriginal erstatning.²³ Da Marius Kokkenborg i 1924 kunne fejre sit sølvbryllup, skrev forfatteren og journalisten Andreas Sørensen i avisen Vestkysten: *Den alsidige Sølvbrudgom er endnu munter og ung i Sind, og i de lune Sommeraftener sidder han ude i Haven og spiller sit Hjemlands lystige Toner paa en hjemmelavet Hummel, et Instrument, der minder om den finske Kantele.*²⁴ Musikeren og kunstneren Bent Kokkenborg (1927-2017) arvede i sin tid humlen. I dag tilhører den hans enke Terttu Kokkenborg i Nordby.

Humle nr. 4 var ifølge Grüner-Nielsen ligeledes bygget af Marius Kokkenborg: *Barber Marius Kristian Jensen har lavet instrumentet foreløbig i 2 ekssl., se humle nr. 3.* Den kendes ikke i dag.

Humle nr. 5 er ifølge den nuværende ejer Jette Gørtz Andersen i Sønderho fundet midt i 1950'erne på "Havehusets" loft (Søn-

En humle fra øen Sild forsynet med 12 strenge, hvoraf de to ligger på gribebrættet, og de øvrige 10 strenge er fordelt på tre kor på henholdsvis tre, tre og fire strenge. Kan humle nr. 4 have været strenget på en tilsvarende måde?

Illustration i Panum.^D

dertoft 3, matr. nr. 128a) bag købmand Sonnichsens bolig og forretning. Hun mener, at den nok har tilhørt hendes oldefar Peder Sonnichsen. I endestykket er snittet initialerne "M. S.". Kunne de være Maren Jesdatter Sonnichsens (1818-1906) initialer? En nærliggende tanke. Hun blev gift med Jes Pedersen Brinch (1820-1905) og var Peder Brinchs (1848-1928) mor, der også blev

Humle nr. 5 har ikke før 2017 været kendt i en større kreds, idet den tilsyneladende ikke tidligere har været beskrevet eller omtalt af musikere eller andre sagkyndige. Dens særlige udformning og indretning er på mange måder interessant, hvorfor den ved lejlighed burde undersøges nærmere af en specialist.

Foto: Per Hofman Hansen 2017.

kaldt “Lisbeths Maren”, og om hvem det hed, at hun *Foruden den musikalske interesse også arvede humlen.*²⁵

Instrumentet lægger sig med sine 86,6 cm mellem humle nr. 1 og 3. Det har en temmelig anderledes form, idet det med sin smalle og tilspidsede kontur mere ligner humlens forgænger, scheitholten. Det er forsynet med to cirkulære lydhuller og fire skruer. Strengene er borte, men det må formodes, at to af dem har ligget hen over gribebrættet, og de to andre har været medsvingende droner. Der er dog meget, der tyder på, at instrumentet kan have været forsynet med måske op til 14 strenge, idet der er stifter eller huller til stifter samt tydelige trykspor efter strenge i endestykket fordelt med fire strenge over gribebrættet og 10 fordelt i to såkaldte kor med fem i hver. Det store antal konflikter imidlertid med blot fire skruer. En redegørelse for, om instrumentet på et tidspunkt er blevet ændret, ligger uden for denne artikels ram-

mer. Instrumentet har i øvrigt en påfaldende lighed med den humle, der ses side 114 på Charlotte von Kroghs billede af “En ravslibers værksted” fra omkring 1906.

Peter Uhrbrands humler

Sønderhos spillemand og musiker Peter Uhrbrand byggede omkring 1981-82 tre humler. Herom fortæller han: *Omkring 1980 lånte jeg Søren L. Brinchs (1921-1988) humle [humle nr. 1], målte den op og byggede et eksemplar til mig selv af ren og skær nysgerrighed. Dernæst byggede jeg et eksemplar til musiker Nils Thorlund i Norby og endelig et tredje. Jeg har brugt min egen humle til et par projekter, men netop fordi den musisk og skalamæssig er meget begrænset, har jeg kun brugt den ganske lidt.*²⁶ Uhrbrands humler er forsynet med seks strenge mod Brinch-eksemplarets fire strenge. I modsætning til forbilledet er hovederne på skruekasserne udført i et anderledes design, hvoraf det ene har de udskårne initialerne “P.M.U.”

Den ene af Peter Uhrbrands tre humler bygget på grundlag af humle nr. 1. Et meget smukt instrument med fint udførte detaljer som f.eks. de drejede stemmeskruer, der ligesom gribebræt, stol og oversadel er lavet af den hårde træsort wengé. Humlen er i øvrigt bygget efter de samme principper, som anvendes ved violinbygning med dækket af gran, sider og bund af ahorn og hjørneklodser af lind.

Foto: Per Hofman Hansen 2018.

Andre humler i Danmark

En efterlysning i Fanø Ugeblad²⁷ har ikke resulteret i fremkomsten af flere humler eller oplysninger herom. Hvor mange andre humler, der i øvrigt findes bevaret i Danmark, er der ikke noget samlet overblik over. Foruden de tre gamle og Peter Uhrbrands tre nybyggede fra Fanø findes der på Musikmuseet i København²⁸ tre danske eksemplarer, hvoraf et minder om humle nr. 1 og sandsynligvis stammer fra Fanø.²⁹ Men hvor alle tre fra Fanø er forsynet med sideværts indstukne træskruer i en skruekasse, er alle tre i Musikmuseet forsynet med stemmenagler i metal. På Haderslev Museum findes yderligere et meget smukt og 124 cm langt eksemplar med 14 strenge og på Langelands Museum et eksemplar med ni strenge og udformet nærmest som en aflang skotøjsæske!

Humlen i udlandet

Er humlen stort set glemt og forsvundet i Danmark, er der i udlandet især i Holland og USA fortsat interesse for det gamle instrument. Den hollandske Evert Kluter (1942-2017) samlede på instrumentet og byggede selv flere, og ved to lejligheder besøgte han Fanø, hvor han opmålte og tegnede humle nr. 1 og nr. 3. I 2015 forærede han sin samling til Valdres Folkemuseum i Fagernes i Norge. En anden aktiv humlebygger og -musiker er Wilfried Ulrich, som har skrevet en omfattende bog om humlens historie,³⁰ ligesom hans instrumenter og spil kan ses på YouTube.

Fremtiden for humlen

Humlen er en del af Hollands, de frisiske

øers og også Fanøs kulturhistorie, men den er, som det fremgår, næsten glemt. Ligesom folkemusikken på Fanø har fået en vældig opblomstring i ny udformning, kunne jeg ønske, at jeg med denne artikel kunne inspirere forskere og andre interesserede til at genopdage instrumentet, men allerhelst at lokale musikere kunne få lyst til og mod på at eksperimentere med det.

Yderligere viden og dokumentation

Pladsen her tillader ikke dyberegående dokumentation og henvisninger til nyttige og interessante links på nettet. Derfor har jeg oprettet hjemmesiden www.aldus.dk/fanoe/humlen, hvor den interesserede vil kunne finde inspiration til videre læsning.

Tak

Tak for uundværlig hjælp til Lone Kromann Brinch, Jette Gørtz Andersen, Terttu og Bent Kokkenborg, Nils Thorlund, Peter Uhrbrand, Mette Hofman Bøegh, Sønderho Sognearkiv, Dansk Folkemindesamling og Musikmuseet. Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling i København.

Noter

- 1 Cither- eller citer-familien omfatter bl.a. den amerikanske dulcimer, hakkebræt, langeleg (langeleik), langspil, kantele og humlen.
- 2 Uhrbrand 2013, s. 4.
- 3 Bonde 2008, s. 11.
- 4 Panum 1928, den systematiske indholdsfortegnelse.
- 5 En pennepose er den nederste hule del af en fjer fra f.eks. en måge eller en gås.
- 6 Citatet er nyoversat af nærværende forfatter. I den originale tyske tekst anvendes ordet *Satz*, som Panum har oversat til *sætning*, men i musikterminologisk sammen-

- hæng giver det bedst mening med oversættelse til *frase*.
- 7 Panum 1928, s. 89. Oversat efter Johann Georg Kohl: Die Marschen und Inseln der Herzogthümer Schleswig und Holstein. Dresden/Leipzig, 1846, bind I, s. 177. Også gengivet i Faltings, 2015, s. 21-22.
- 8 Grüner-Nielsen 1920, s. 35.
- 9 Optegnelsesblad i Dansk Folkemindesamling (DFS 1906/046).
- 10 At holde styr på de mange sønderhøninger og Brinch'er kan for selv familiemedlemmer være uhyre vanskeligt, da mange bærer de samme navne, der ydermere ofte staves vidt forskelligt. En uvurderlig hjælp til at identificere de enkelte personer er derfor Anne Marie Grønnegaards 6-bindts værk "Sønderhoslægtet". En rigtig god redegørelse for spillemandsfamilien Brinch og dens musikalske udøvelse giver Anders Chr. N. Christensen i sin "Vildspil og nodespil" (2011).
- 11 Grüner-Nielsen 1919, s. 118-119.
- 12 Christensen 1994.
- 13 Mahler 1978, s. 103-105.
- 14 Panum 1928, s. 89-90, Faltings 2015, s. 21-22 og Kohl 1846, s. 177-178.
- 15 Panum 1928, s. 92.
- 16 Müller (II) 1977, s. 38-39.
- 17 Kjøge 2010, s. 168-169.
- 18 Den 4. januar 2018 besøgte jeg Peter Uhrbrand, hvor vi diskuterede humlens anvendelse i Sønderho. Ved samme lejlighed viste han mig to af de tre humler, han selv har bygget, ligesom han på Nils Thorlunds eksemplar demonstrerede, hvordan man spiller på humlen.
- 19 Nils Thorlund i mail af 30.1. 2018.
- 20 Musikmuseet, MMCCS 45b.
- 21 Opmålt 12.10.1993 af Evert Kluter (1942-2017), Holland. (Tegning i Sønderho Sognearkiv, journalnr. 1997/57).
- 22 Hvor alle andre i familien også i kirkebøgerne er indskrevet med navnet Kokkenborg, er det tilsyneladende ikke sket for Marius. Ikke desto mindre blev han siden kaldt Marius Kokkenborg.
- 23 Opmålt 5.4.1997 af Evert Kluter, Holland. (Tegning i Sønderho Sognearkiv, journalnr. 1997/57).
- 24 Vestkysten 2.12.1924.
- 25 Christensen 1994 og samme 2011, s. 138.
- 26 Se note 18.
- 27 Fanø Ugeblad 1.2.2018.
- 28 "Musikmuseet. Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling" er i dag en del af Nationalmuseet.
- 29 Musikmuseet, MMCCS C 64.
- 30 Ulrich 2011.
- ## Litteratur
- Bonde, Lisbeth: En kosmopolitisk lilleby. *Weekendavisen*, 1.8.2008.
- Boone, Hubert: *De hommelen in de Lage Landen* = Die Zither in den Niederlanden = The hommelen in the Low Countries = L'époinette aux Pays Bas. Bruxelles, Instrumentenmuseum en Musicological Research Association, 1976. (Publikaties van het Volksmuziekarchief Instrumentenmuseum Brussel, 3).
- Christensen, Anders Chr. N.: Erling Brinch 1956-1994. Nekrolog. *Fanø Ugeblad*, 13. 10. 1994.
- Christensen, Anders Chr. N.: *Vildspil og nodespil. Traditionel spillemandsmusik i Danmark. Indspilninger fra Danmarks Folkemindesamling 1909-2009*. København 2011.
- Faltings, Volkert F. e. al.: *Lieder und Tänze von Föhr und Amrum. Ein Beitrag zur inselnordfriesischen Musikgeschichte*. Insel Amrum 2015.
- Forskningsringen for Musik & Dans i Danmark: *Erindringer fra en weekend med Sønderhodans*. Ballerup 1977. Maskinskrevet rapport. Kopi i Musikmuseet i København.
- Grüner-Nielsen, H.: *Folkelig vals. Sønderhøningdans, fannikedans* [...]. København 1920.
- Grüner-Nielsen, H.: Langelegs-litteratur. Anmeldelse af Hortense Panums Langelegen som dansk folkeinstrument. I: *Musik. Tidsskrift for tonekunst*, årg. 3 (1919), s. 118-119.
- Grønnegaard, Anne Marie: *Sønderhoslægtet 1630-1987*. Bind 1-3. Glamsbjerg 1988 og *Sønderhoslægtet 1988-2005*. Supplementsbind 1-3. Glamsbjerg 2005.
- Kohl, Johann G.: *Die Märchen und Inseln der Herzogthümer Schleswig und Holstein*. Dresden und Leipzig, 1846. Bind 1, s. 177-178.
- Mahler, Benedicte: *Badegæster i Sønderho 1908-1929*. Historisk Samfund for Ribe Amt 1978.
- Morild, Søren: Om sønderhomusikken. Optagelse med Fritz Brinch refereret af Søren Morild 25. september 1977. I: *Forskningsringen*, 1977, s. 18-23, om spec. humlen s. 21.
- Müller, Mette (I): *Indtryk fra 24. og 25. september 1977. En weekend på Ryttergården*. I: *Forskningsringen*, 1977, s. 6.
- Müller, Mette (II): Sønderhøning og humle. I: *Forskningsringen*, 1977, s. 37-40.
- Nicolaisen, Dörte e. al.: *Von Husum nach Hadersleben. Die Malerin Charlotte von Krogh (1827-1913): Fra Husum til Haderslev. Malerinden Charlotte von Krogh (1827-1913)*. Museum Sønderjylland. Arkæologi Haderslev & Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek Kiel 2007.
- Panum, Hortense: *Middelalderens strengeinstrumenter og deres forløbere i oldtiden*. Bind II, 1: *Strengeinstrumenter med grubebræt*. København 1928.
- Uhrbrand, Peter og Nils Thorlund: *Neo Traditional Ism*.

Sønderho 2013. (Til bogen er knyttet en cd-indspilning).
Ulrich, Wilfried: *Die Hummel. Geschichte eines Volksmusik-Instrumentes*. Museumsdorf Cloppenburg, 2011.

Noter i billedtekster

A Nicolaisen 2007, s. 69-70.

B Gengivet efter aftale med Museum Sønderjylland. Arkæologi Haderslev.

C Alle Petrea Lunds fotos er gengivet efter venlig aftale med Sønderho Sognearkiv.

D Panum 1928, s. 90.

Per Hofman Hansen, født 1946. Bibliotekar og webredaktør. Kaj Munks Vej 14, 8600 Silkeborg. perhofman@gmail.com. Har skrevet og redigeret en række bøger og artikler af kulturhistorisk indhold; i de sidste år især om Fanø, herunder bogen "Holger Drachmann på Fanø". Driver desuden hjemmesiden "Stykker til Fanøs kultur, natur og historie" (www.aldus.dk/fanoe).

Historisk Samfunds logo

Af Mariann Ploug

I Historisk Samfunds bestyrelse måtte vi for nylig erkende, at ingen af os vidste, hvor foreningens logo stammer fra. Det anvendes på foreningens brevpapir og præger hvert år titelbladet på den aktuelle årbog. Mest af alt minder logoet om et middelalderligt segl, og tanken om, at det havde rødder i et ældre segl for Ribe Amt, var ikke fjern, da vi umiddelbart kunne genkende Varde Købstads segl og seglene fra flere af amtets herreder, men amterne er jo ikke middelalderlige, så hvordan hang det sammen?

Heldigvis var hjælpen nær. Historisk Samfunds mærke, som man tidligere kaldte logoet, bliver gennemgået i to artikler af henholdsvis J. Richter fra 1912 og H.K. Kristensen fra 1978 i "Fra Ribe Amt", mens Ribe Amts våben får en udførlig omtale af Finn Krageskov Vad i 1991-udgaven af årbogen. De tre artikler kan findes på nettet ved at søge "Fra Ribe Amt" på hjemmesiden www.tidsskrift.dk.

Historisk Samfunds mærke

Historisk Samfunds mærke blev tegnet til foreningen i 1912 af arkivar A. Thiset, København. Richter beskrev Thiset som datidens *første Autoritet paa Vaaben- og Seglkundskabens Område* og gav en indgående forklaring på, hvilke elementer Thiset havde brugt samt oplyste om deres historiske baggrund. H.K.

*Historisk Samfunds mærke fra 1912.
Tegnet af A. Thiset.*

Kristensen havde valgt at gengive Richters artikel, men supplerede den efterfølgende med nye oplysninger fra hans egen forskning hovedsageligt om den historiske baggrund for de gamle segl, der var blevet brugt af Thiset som udgangspunkt.

Her i nærværende omtale nævnes blot logoets eller mærkets elementer, da de uddybende forklaringer kan læses i Richters og Kristensens artikler:

Ribe bys våben danner logoets baggrund. Til den ene side ses halvdelen af de tre løver fra Danmarks Rigsvåben og til den anden Ribe Domkirke i ældre udgave.

Over løverne ses Vardes købstadsvåben, mens Esbjergs ses over domkirken.

Langs kanten ses våbnene fra amtets herreder med uret: Vester Horne Herred, Slavs Herred, Anst Herred, Gørding Herred, Malt Herred, Skads Herred og Østre Horne Herred.

Omskriften mellem herredsseglene lyder med uret: HI STO RISK SAM FUND FOR RIBE AMT.

*Ribe Amts våben fra 1960.
Tegnet af P. Warming.*

Ribe Amts våben

Ribe Amts våben stammer fra 1960 og blev tegnet af heraldisk konsulent P. Warming. Det har undret mange, at våbenet er så nyt, da det, som Vad skrev i artiklen, *ser så midaldreligt ud*.

Også Vad har givet en grundig beskrivelse af våbnets bestanddele i årbogsartiklen, hvor den heraldiske beskrivelse er gengivet: *I sølvfelt en rød borg ledsaget af foroven 2, forned 1 guld kronet, guldbevæbnet, blå leopardhoved med rød tunge – eller:*

En borg, der symboliserer Riberhus, omgivet af tre kronede løvehoveder, som er lånt af løverne i det danske rigsvåben.

Det, at amterne blev dannet som afløsning for lenene i 1662, kunne ellers have understøttet formodningen om, at våbnet

havde en vis alder, ligesom man kunne forestille sig, at Ribe Amtsråd ved oprettelsen i 1841 havde fået sit eget våben, men det var altså ikke tilfældet.

Ribe Amts historie bliver også indgående behandlet i “Fra Ribe Amt” af henholdsvis Henry Bruun i 1912 og Finn Krageskov Vad i 1991 – i to jubilæumsår. Bruun fortæller om amtets historie i de første 250 år: 1662-1912, mens Vad beretter om amtsrådets 150-årige historie fra 1841 til 1991.

“Fra Ribe Amt” – en righoldig kilde

Forventningen om en sammenhæng mellem et ældre segl tilhørende Ribe Amt og Historisk Samfunds logo blev ikke indfriet. Derimod var det en stor glæde at kunne dykke ned i den skat af oplysninger, som gemmer sig i de 115 årgange af “Fra Ribe Amt”, og finde de ønskede informationer i velskrevne, udførlige artikler.

Litteratur

- Bruun, Henry: Ribe (Riberhus) Amt 1662-1912. Fra Ribe Amt 1912, s. 392-404.
- Kristensen, H.K.: Historisk Samfunds mærke. Fra Ribe Amt 1978, s. 193-198.
- Pedersen, Olga og Månø, Søren: Våben og gyldne kæder. Historisk Samfund for Ribe Amt 2006.
- Richter, J: “Historisk Samfund for Ribe Amt”s Mærke. Fra Ribe Amt 1912, s. 405-408.
- Vad, Finn Krageskov: Amtsrådet – 150 år og under heftig diskussion. Fra Ribe Amt 1991, s. 238-241.
- Vad, Finn Krageskov: Ribe Amts våben. Fra Ribe Amt 1991, s. 250-252.

Mariann Ploug, født 1949, pens. museumsinspektør. Nybrovej 123, 6851 Janderup. Har lavet en del film om gamle danske håndværk, samt skrevet flere bøger og en lang række artikler om kulturhistoriske emner.